

Herman Bang og det sydøstlige Europa – med særligt henblik på Østrig

Af Sven Hakon Rossel

This article presents an in-depth account of the Danish writer Herman Bang's preoccupation with southeastern Europe and, in particular, Austria. Visiting the various countries served as a source of artistic inspiration but also presented Bang with material which he, also being a prolific journalist, could utilise for writing articles for various Danish newspapers. These articles, a large selection of which are quoted in the present article, contain snapshots of picturesque sceneries and cultural sites as well as commentaries on political issues during a period when a number of countries under the Austrian-Hungarian Empire were in the process of gaining national independence. Furthermore, the present article has traced and documented the instances where Bang in his fictional work includes observations from his many journeys to the southeastern countries as well as Austria. The article concludes with the first bibliography listing Bang's works which over the years have been translated from Danish to Bulgarian, Czech, Hungarian and Romanian as well as texts published in Austria.

Det sydøstlige Europa – på Herman Bangs tid forstået som landene i og omkring det østrig-ungarske dobbeltmonarki, der dækkede et område på ca. 675.000 km² med 52 mio. mennesker – er med ganske få undtagelser ikke et geografisk område, der i nævneværdig grad har afspejlet sig i dansk kultur, i hvert fald ikke før det 19. århundrede. Området blev dengang generelt heller ikke opsøgt af danske rejsende. Derimod var den østrigske hovedstad Wien allerede fra slutningen af det 18. århundrede et yndet rejsemål, og dette betød naturligvis, at f.eks. flere tjekkiske byer også besøgte undervejs, og at en afstikker til Budapest/Ungarn ligeledes var en mulighed, mens resten af området med få undtagelser forblev et *terra incognita*.

Allerede omkring 1800 var kejserstaden Wien – et udtryk, Herman Bang ynder at anvende – en af Europas største byer med ca. 280.000 indbyggere, dog nok snarere – ligesom i dag – et *kulturelt* end et politisk centrum. Men byen var i stadig udvikling, befolkningen voksede stærkt og var, da H.C. Andersen ca. 35 år senere besøgte byen, vokset til et indbyggertal på ca. 400.000-450.000. Desuden lå Østrig præcist i skæringspunktet mellem øst og vest, og for den, der ønskede at rejse til Balkan eller Italien, også i skæringspunktet mellem nord og syd – beliggende mellem München/Prag på den ene side og Budapest/Trieste på den anden.

Landet blev desuden under Napoleonskrigene to gange besat af franske tropper, i 1805 og i 1809, og fik øget politisk betydning som værftsby for Wienerkongressen 1814-1815.

I førromantikken besøgte en række danske intellektuelle og kunstnere Wien. Allerede i 1783 havde forfatteren og kritikeren Knud Lyne Rahbek i forbindelse med en toårig teaterrejse til Paris opholdt sig i Wien, bl.a. for at udforske det rige teaterliv omkring det tysksprogede områdes førende scene, Burgtheater. Endvidere var det Rahbeks hensigt at gøre Ludvig Holbergs komedier kendte i Østrig.¹ Rejsen forløb via Berlin, Dresden, Prag og gennem »Bøhmens, Mährens og Østerrigs Trylleegne, i den allerskiønneste Aarstid«.² I 1784 var også teologen Friedrich Münter rejst til Wien, og 1788 fulgte skuespillerne Michael Rosing og Joachim Daniel Preisler, der ligesom Rahbek ønskede at studere teaterlivet her.³

For romantikerne i det 19. århundredes første halvdel var derimod Tyskland det foretrukne rejsemål, men for flere af dem især blandt billedkunstnere og billedhuggere, som f.eks. C.W. Eckersberg, Constantin Hansen og Bertel Thorvaldsen, blev Tyskland blot en mellemstation på vejen til Italien eller – for at være mere præcis – Rom. Kun få vovede sig hele vejen i sydøstlig retning til Wien – blandt dem var digteren A.W. Schack von Staffeldt. Undervejs på den dannelsesrejse, der nærmest var obligatorisk for danske – og skandinaviske – digtere og kunstnere, og som varede i alt fem år, opholdt Staffeldt sig syv måneder i Wien – fra august 1796 til april 1797. Den detaljerede dagbog, han førte fra dette ophold, er på 250 sider.⁴ Adam Oehlenschläger, der i 1817 – på sin store Europarejse – og igen i 1844 besøgte Wien, skildrer sit ophold i tredje bind af sine *Erindringer* (1850). I Burgtheater, hvor også hans kunstnerdrama *Correggio* (1811) havde været på repertoiret, overværede han en opførelse af sin tragedie *Axel og Valborg* (1810). Ifølge Oehlenschläger skulle begge værker have gjort stor lykke, hvilket dog ikke var tilfældet med tragedien

1 På Kärntnertortheater, senere Wiener Staatsoper, blev i 1752 for første gang en af Holbergs komedier opført med stor succes, en burlesk bearbejdelse af litteratursatiren *Ulysses von Itahacia* (1725). Yderligere opførelser fulgte både på Kärntnertortheater og på det mere folkelige Freihaustheater auf der Wieden.

2 K.L. Rahbek: *Erindringer af mit Liv*, 1-5, bd. 2, s. 201; 205; 233.

3 Jf. Sven Hakon Rossel: »Das Österreichbild in der dänischen Literatur – Streifzüge«, s. 535-553.

4 Se *Samlinger til Schack Staffeldts Levnet, fornemmelig af Digterens efterladte Haandskrifter*, 1-2.

Hakon Jarl i Theater an der Wien.⁵ Wien som teatrenes – men også som operaens og arkitekturens by – var af stor betydning for H.C. Andersen, der mellem 1834 og 1872 i alt besøgte Østrig seks gange.⁶ For ham var Østrig og Wien enten det afsluttende rejsemål eller en vigtig mellemstation på vejen sydpå eller hjemad nordpå, som det var tilfældet på den store Balkanrejse i 1841 beskrevet i rejsebogen *En Digters Bazar* (1842). Og Andersen lod da også Wien være skuepladsen for flere afsnit i romanen *Kun en Spillemand* (1837).

Også for digteren Henrik Hertz havde Østrig og Wien, som han besøgte i 1833, været en del af en rejserute sydpå – til Italien og Schweiz – skildret i *Fra en Udenlandsrejse* (1863). Her findes begjstrede udbrud over naturen, men fremfor alt en række snapshots af de mennesker, han ser undervejs, der i præcision og sans for det pittoreske langt overgår Rahbeks rejseberetning og helt er på højde med tilsvarende iagttagelser hos Andersen.

Bortset fra H.C. Andersen vovede ingen af vore rejsende sig længere sydøstpå og/eller sydpå ned på Balkanhalvøen. Men med det stadigt voksende europæiske jernbanenet med dampdrevne lokomotiver efter 1840 blev det naturligvis lettere, hurtigere og ikke mindst mere bekvemt og komfortabelt at rejse, og man kan fastslå en stadigt stigende rejseaktivitet for danske besøgendes vedkommende ikke mindst i sydlig retning. Ganske vist skabte krigen mellem Danmark og Preussen-Østrig i 1864 en barriere, men denne blev dog snart overvundet, og selve krigen gav stof til litterær behandling. Bedst kendt er Herman Bangs roman *Tine* (1889), der foregår i tiden fra krigsudbruddet i februar 1864 til stormen på Dybbøl i april 1864 med den virtuose skildring af den danske hærs skæbnesvangre tilbagetog fra Dannevirke i natten den 5.-6. februar 1864. I *Stuk* (1887) erfarer læserne i et tilbageblik på Herluf Bergs barndom, at hans fader faldt på Dybbøls skanser. Det er, som om alle danskerne ifølge Bang her fik amputeret enten en arm eller et ben, og han beskriver katastrofen og den efterfølgende tid som »Saarfeberen fra Dybbøl«.⁷ Også i romanen *Det graa Hus* (1901) omtales »de gamle Skanser« i Dybbøl. Da én af personerne netop taler om disse »gamle Skanser«, som han lever i skyggen af, lyder protesten fra en østrigsk gesandt,

5 Adam Oehlenschläger: *Erindringer*, 1-4, bd. 3, s. 163.

6 Se Sven Hakon Rossel: »Reisen ist Leben, dann wird das Leben reich und lebendig« – *Der dänische Dichter Hans Christian Andersen und Österreich*.

7 Herman Bang: *Stuk*, i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 2, s. 468.

»der havde været Medlem af en østrigsk Kommission i Hertugdømmerne«: »Skyggen? De tager Fejl, Hr. Kammerherre, Geværglimtene fra Dybbøl vil lyse gennem Historien« (*R&n* 4, s. 193f.). Endelig nævnes Dybbøls skanser også i den sene roman fra 1906 *De uden Fædreland* – i forbindelse med Joáns ophold i en sønderjysk stationsby.

Allerede Bangs roman *Fædra* (1883) genspejler – om end mere perifert – krigen og omtaler ikke den prøjsiske, men derimod – som et af de få tilfælde i tidens litteratur – den mere sekundære østrigske krigsmagt. Vi befinder os i foråret 1864: »Fjenden oversvømmede Jylland«, og en skønne dag var »kommen østrigsk Indkvartering til Gaarden, en General med et par Officerer og en halv Bataillon.« De østrigske officerer opfører sig tilsyneladende belevent efter bedste donaumonarkiske manér: »Om Formiddagen var der ofte Øvelser i Egnen, men Resten af Tiden var de hjemme. Saa holdt de til ovre i Lindegangen, drev langs Bænkene med en fransk Roman, eller spillede Kort; sad oftest Kvarter efter Kvarter ørkesløse, med en Cigaret mellem Læberne, og stirrede ladt ud i den solrige Have« (*R&n*, 2, s. 52; 54; 56). Og gerne – som så ofte hos Bang – omtales østrigernes musikalitet: Officererne synger og soldaterne musicerer, og flere gange i romanen nævnes komponisterne Franz Liszt, Joseph Haydn og Wolfgang Amadeus Mozart. Desuden udspinder sig en romance mellem den yderst chevalereske, men allerede gifte officer Grev von Schønaich fra Bøhmen – med længere ophold i Budapest – og romanens kvindelige hovedperson Ellen. Som del af sine indledende manøvrer har von Schønaich sendt hende en flaske ungarsk tokayer-vin, og da han skildrer sit hjemlands pragt, smører han tykt på med et lyrisk-sværmerisk vokabular, der da også gør stort indtryk på Ellen, men alligevel ikke fører til det ønskede mål:

Ja – Aa – De ved ikke, Frøken Maag, hvor der er smukt: Sommernætter – naar Floden glider langsomt, som en Kæmpesnog, der bugter sig i Mørket ... Høiderne som mørke Silhuetter rundtom ... Nat efter Nat kan man lytte til den glidende Flod – saa tyst – mens den iler og iler og iler ... Bredderne *kan* ikke holde den fast – ikke med Kærtegn og ikke med Granernes Hvidsken (*R&n*, 2, s. 62)

Østrig og frem for alt Wien er af stor betydning for Herman Bang,⁸ der i 1886 på sin flugt fra politiet pga. sin homoseksualitet og politiske anklager

8 Det følgende skatter til min artikel »Das Österreichbild in der dänischen Literatur – Streifzüge«.

her og i Prag søgte tilflugt i billige hoteller og lejede privatværelser sammen med sin ven og elsker, den tyske skuespiller Max Eisfeld, som han havde lært at kende ved hofteatret i Meiningen. I Wien – »for den raffinerede har denne Verdensby, som dør, endnu *en* Charme: Dekadencens«⁹ – blev Eisfeld optaget som elev på Sulkowsky-teatrets skuespilskole beliggende i forstaden Wieden. Herom skriver Dorrit Willumsen i sin Herman Bang-roman:

Teatret ligger helt ude i Wieden i et forfaldent palads. Og lige i nærheden har jeg [Bang] set på et par værelser. [...] De kører med sporvognen gennem kvarterer, der er så triste, at selv Københavns brandfælder er mindre ørkesløse og grå. [...] Mens han sad der i teatret, følte han ingen sult, træthed eller smerte. Max Eisfeld præsenterede ham for professoren og eleverne. De aftalte, at han skulle overvære nogle prøver og måske skrive om teatret.¹⁰

Dette gjorde så Bang med sin artikel *Sulkowsky-Theatret* i bindet *Theatret* (1892),¹¹ der indeholder en række præcise snapshots af de her tilstedeværende personer og af prøverne på Friedrich Schillers tragedie *Don Carlos* (1787). Derefter følger med titlen *Charlotte Wolter* et mesterligt portræt af denne fejrede, tyskfødte skuespillerinde (1834-1897), der i årene 1862-1897 optrådte på Burgtheater i Wien. Hendes popularitet her sikrede hende både en æresgrav på Wiens Zentralfriedhof, og i 1898 opkaldtes oven i købet en gade efter hende. Bang sammenfatter hendes kunstneriske talent, der skal have været på niveau med de store internationale stjerner Sarah Bernhardt og Eleonora Duse, med disse ord:

Blandt alle Tidens Scenekunstnere synes Charlotte Wolter ved siden af [Eleonora] Duse at have det største *fremstillende* Talent. Maaske var hun endog i et givet Øjeblik den eneste geniale Personlighed paa Theatret, som ejede den oprindelige fremstillende Evne. [...] For hende var Menneskefremstilling hendes Evnes fødte Udtryksform.¹²

9 Brev fra Herman Bang til Peter Nansen af 29.3.1886, i: *Herman Bangs Breve* nr. 18860329001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860329001>.

10 Dorrit Willumsen: *Bang. En roman om Herman Bang*, s. 180.

11 Jf. Herman Bang: *Sulkowsky-Theatret*, i: *Værker i Mindeudgave*, bd. 6, s. 263-278.

12 Herman Bang: *Charlotte Wolter*, i: *Værker i Mindeudgave*, bd. 6, s. 295ff.

En lignende blanding af impressionistiske iagttagelser og skarpsindig dramaturgisk analyse, som kendetegner disse to artikler, findes i endnu et portræt i samme bind af den store østrigske skuespiller Josef Kainz (1858-1910), som Bang første gang havde set optræde på Deutsches Theater i Berlin. I portrættet skildrer han også dennes gæsteoptrædere i København i 1888 og 1891.¹³ I øvrigt optræder Josef Kainz under navnet Josef Kaim i Bangs novelle *Hendes Højhed* i *Stille Eksistenser* (1886), og han præsenteres tillige i en artikel i dagbladet *København* (5.1.1908) i anledning af sin 50 års fødselsdag.¹⁴

Desuden portrætterer teaterelskeren Bang i en tidlig kronik – en såkaldt feuilleton – i *Nationaltidende* to af tidens kendte østrigske skuespillerinder fra Burgtheater. 31. juli 1881 omtales med overskriften *En Gjest fra »Burg«* Josephine Wessely (1860-1887) i titelrollen som Dora i et skuespil af den franske dramatiker Victorien Sardou, som Bang har set opført i Leipzig. Wessely roses til skyerne som »Burgtheatrets unge Primadonna«.¹⁵ Samme artikel nævner for øvrigt også Charlotte Wolter, der senere ligeledes portrætteres i artiklen *Burgtheatret. Charlotte Wolter* i *Politiken* (3.1.1887), og endelig hyldes hun af Bang i en nekrolog i *Aftenbladet* (17.6.1897) under overskriften *Grevinde O'Sullivan de Gras – Charlotte Wolter*. Begge skuespillerinder, Wessely og Wolter, blev endvidere omtalt i en artikel i *Nationaltidende* (30.10.1881) med titlen *Kunstnerselskab*.

Bang er i øvrigt langt mere diskret end Dorrit Willumsen, når han i artiklen *Udvist af Tyskland* fra bindet *Ti Aar* (1891) skriver om sit ophold i Wien. Denne diskretion forenet med (galgen)humor kendetegner alle tekster i *Ti Aar* og dækker ganske enkelt over den dybe smerte over forfølgelsen, som Bang var udsat for fra myndighedernes side. Denne smerte kommer usminket til udtryk i de breve, han på den tid skrev til vennen og forlæggeren Peter Nansen i København.¹⁶ Et brev fra 15. januar 1886 om opholdet i Berlin, men skrevet, da Bang befandt sig i Meiningen, begynder således:

13 Jf. Herman Bang: *Josef Kainz*, i: *Værker i Mindeudgave*, bd. 6, s. 323-364.

14 Jf. Herman Bang: *Josef Kainz* –, i: *Dramaturgiske Pennetegninger. Herman Bang som teateressayist. En antologi*, s. 319-321. Endvidere portrætteres Kainz af Bang under rubrikken *Samtids Kunst* i ugebladet *Nutiden i Billeder og Text* (4.4.1886).

15 Herman Bang: *En Gjest fra »Burg«*. (*Josefine Vessely som Dora*), i: *Vekslede Themaer*, bd. 2, s. 678.

16 Samtlige breve fra Herman Bang til Peter (og Betty) Nansen blev, under redaktion af Gert Posselt, i 2015 udgivet online af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Min kære Peter. Nu – hvor jeg skal begynde paa dette Brev, vil Smerten næsten overvælde mig. Jeg skal imidlertid forsøge at skrive kort og roligt. Det er kommet, dette, som et Lyn. Saadan som Slag i Slag de forfærdeligste Rystelser hjem søger mit Liv.¹⁷

Max Eisfeld nævnes ikke med et eneste ord, derimod formår Bang på gripende vis at finde udtryk for sin hjemløshed og angst for myndighedernes forfølgelse. Efter at være blevet udvist fra Berlin af det tyske politi efter på ydmygende vis at have tilbragt flere timer i detentionen, anklaget for majestætsfornærmelse pga. en artikel i *Bergens Tidende* (1.10.1885) om den tyske kejserlige familie – offentliggjort den 27. februar 1886 på tysk i tidsskriftet *Freiheit* – flygtede Bang til Meiningen i det sydligt beliggende Thüringen. Herfra rejste han hovedkulds videre til München efterladende sig halvdelen af garderoben som pant for en ubetalt hotelregning. Derpå fortsatte han ifølge *Udvist af Tyskland* »med Hurtigtog mod Østen. Jeg fandt det tjenligt at vige for Hohenzollerne og opsøge det Habsburgske Monarki. Jeg slog mig ned i Wien. Fire, fem Maaneder levede jeg i al Uforstyrrethed. [...] Jeg var flyttet ud i Hernals og boede der ganske ene. Jeg saa bogstavelig Uger igennem ikke et Menneske, men skrev og skrev paa 'Ved Vejen'.«¹⁸

Et øjebliksbillede af sin situation giver Bang selv i et brev, dateret d. 9. marts 1886, til svogeren A.P. Holst:

Da jeg ankom hertil eller rettere da jeg med en Dags Varsel fik Udvisningsordre fra Meiningen skrev jeg til Nini [Bangs søster] om min Stilling. Alt, hvad jeg har eiet, er opslugt af mine Udvisninger. Jeg staar foran *Nøden*. Hun svarede mig, at hun kunde ikke bede om Penge til mig. Jeg stred i otte Dage og skrev og skrev. Da blev jeg syg. Og syg maatte jeg forlade min Bolig, fordi jeg ikke kunde betale min Leie. Jeg har nu været syg i otte Dage. Jeg har knap kunnet skrive. Alt, hvad jeg har haft, er nu solgt eller pantsat. Jeg kender ikke et Menneske her. Og Hoteleieren sagde mig idag – jeg maatte fra mit Privatlogis tage herind, da jeg var for syg til at søge om Leilighed – at jeg kun kunde blive her til Søndag.¹⁹

17 Herman Bangs Breve nr. 18860115001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860115001>.

18 Herman Bang: *Udvist af Tyskland*, i: *Ti Aar*, s. 130.

19 Herman Bangs Breve nr. 18860309002. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860301001>.

Opholdet i Wien havde også sine lyse øjeblikke: »Og dog er Livet i denne By skønt for den, som gider leve det. Jeg kørte igaar i Prateren. Det var Veir som i Mai, mild Vaarsol over den bladløse Skov. I Alléerne en ubeskrivelig Trængsel.«²⁰ Men også i Wien, hvor Bang opholdt sig fra begyndelsen af marts 1886 til juli 1886 på forskellige adresser mellem universitetet, byens 8. distrikt, Josefstadt, og den daværende forstad Hernals,²¹ fattede politiet mistanke til ham, men denne gang – som han selv beretter – pga. en mulig forbindelse til en anarkistisk organisation:

Jeg underrettede Gesandten, og han tog til Politipræsidenten. Ganske rigtigt – man tog mig for en fordægtig Person. Der blev spurgt, hvad jeg havde gjort. Men om det gav man mig ingen Oplysninger. Man mente kun, at min Nærværelse var ret overflødig i Wien. Iøvrigt indhyllede Præsidenten sig i en Sky af Hemmeligheder. Det østrigske Politi ynder i det Hele at have sine Hemmeligheder. Det arbejder endnu under Traditionen fra Fyrst von Metternich. For dette Politi maatte jeg naturlig blive en Lækkerbidsken. Man kunde her klædeligt fable om alt netop, fordi der intet var. Morgen og Aften afgav Værtinden Rapport i sit Spisekammer. Jeg faldt over Detektiver i min Gadedør.²²

Om sin frygt for igen at blive forfulgt af myndighederne skriver Bang til Peter Nansen den 1. marts 1886: »Ja – hvis jeg nu kunde komme til Ro. Hvis jeg ikke plagedes af denne Dødsens Angst ogsaa her at blive udvist.«²³ Herom beretter Bang naturligvis intet i sine reportager hjem. I en af disse skrevet til *Politiken* og trykt den 14. juni 1886 med titlen *Berlin – Wien* (Bang var nu blevet fast korrespondent, hvilket gav den altid pengeknappe forfatter en fast månedlig indtægt på 300 kroner) skildrer han Wien, efter at byens volde var blevet sløjfet i 1858. Byen sammenlignes med Berlin:

20 Brev (af 29.3.1886) fra Herman Bang til Peter Nansen, i: *Herman Bangs Breve* nr. 18860329001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860329001>.

21 Jf. Vivian Greene-Gantzberg: *Herman Bang og det fremmede*, s. 23. Først boede Bang i Alserstraße 8, så på Hotel Hammerand i Schlobelgasse 6, derpå i Universitätsstraße 4 og endelig i Alserbachstraße 1.

22 Herman Bang: *Udvist af Tyskland*, i: *Ti Aar*, s. 131.

23 *Herman Bangs Breve* nr. 1886030100. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860301001>.

I Berlin sendte den vældige Königrätzer Strasse mægtige Arme, Huskolonner, ud over Sletten. Wien brød gennem de gamle Volde og skabte 'Ringene', et Marmorbælte om Kejserstaden. Man indviede en Bro over Donau, smykket med Statuer; man gav Spree [i Berlin] Stenkajer til Værdi af Millioner. Uhyre Aktieselskaber jævnedes i Wien affældige Staddele med Jorden, og mens de rejste Palads ved Palads, saa det ud, som de slog Guld midt paa Gaden. Berlin smurte paa bare Marker op vakkelvorne Kaserne for at skaffe Hus til de Titusinder som kun fik Ly i Barakker, som en altfor rivende fyldt Flod gik Byen over sine Bredder under Tilstrømning fra hele Tyskland. I mindre end fem Aar fik Europa to Verdensstæder. [...] Wien havde akkurat gammel Kraft nok til at bygge en ny Stad; men den ny Stad havde Forholdene og Nederlagene allerede paa Forhaand berøvet Midlerne til at leve. Wien vil have Lov til at leve med sig selv. Den, som vil arbejde og naa fremad, maa søge den ny Kejserstad. [...] Den, som vil stille se, og maaske nyde, kan søge den gamle Kejserstad. Den Raffinerede vil finde én Charme Dekadencens.

Wien – og den østrig-ungarske kronprins Rudolf (1858-1889) – er emnet for en artikel, ligeledes i *Politiken* (27.5.1886), med overskriften *En ny Æra* i forbindelse med indvielsen af en ny bro over Donau. Kronprinsens selvmord på slottet Mayerling i Wienerwald i 1889 behandles i øvrigt i tre artikler af Bang henholdsvis i *Bergens Tidende* (16.2.1889), i *Nutiden i Billeder og Text* (20.2.1889) og i den norske *Aftenposten* (5.2.1890) – emnet må have fascineret Bang, en fascination, der også gælder kronprinsens moder, kejserinde Elisabeth (1837-1898), myrdet ved et attentat i Genève, der optræder i flere artikler og f.eks. portrætteres i avisen *Vort Land* (11.9.1898). Den østrigske digter Peter Altenbergs ord – i Bangs oversættelse – i anledning af afsløringen af det store monument over den myrdede kejserinde i Wiens Volksgarten trykkes i *København* (19.11.1907) under overskriften *Elisabeth*, og i *Bergens Tidende* skriver Bang (29.2.1908) – efter at have opsøgt denne statue før en oplæsning – en mindeartikel om hende med overskriften *Blade af min Dagbog. Elisabeth af Wittelsbach*.

I to breve til Peter Nansen udtrykker Bang sig udførligt og positivt om Wien. 1. marts 1886 skriver han:

Ti her er dog *Wien*. Du skriver tre Gange dette Navn – Navnet paa en Millionby ved Donau, Hovedstad i Østrig, bekendt for sin Da-

melyst og sine skønne, letfærdige Kvinder – med to Udraabstegn. Wien er dog Verden – og er *tysk*. Ogsaa her findes store Blade, store Forlæggere, ogsaa her kan man arbeide, hvis man faar Ro – vente – hvis man faar *Lov* dertil. Altsaa – lad os foreløbig sé, om jeg faar Ro og *Lov*.²⁴

Og i et senere, udateret brev holdes tonen stadigvæk oppe, selvom Bang den 30. marts beklager sig over sin arbejdsbyrde – »Kære Peter. Hvis du vidste, hvad jeg lider [...] Du véd, hvordan jeg arbejder. Jeg er klistret til mit Bord«. ²⁵

Den ro, som Bang påkalder i brevet af 1. marts 1886 til Nansen, indtrådte først, da han i løbet af foråret flyttede ud til Hernals, hvor han fuldendte manuskriptet til *Ved Vejen*: »I fire-fem Maaneder havde han levet fredeligt i Wien, saa dukkede den fatale Artikel med Spydighederne om Kejsersfamilien op i 'Die Freiheit' og gjorde Myndighederne aktive ogsaa her.«²⁶ Politiet troppede op i Hernals og undersøgte hans manuskripter, som ingen pga. sproget kunne læse. Igen følte Bang, at han var uønsket, og han frygtede for at blive udvist; ligeledes søgte hans værtinde at slippe af med ham.

I øvrigt er Wien en by, som Bang gerne kontrasterer med det mere moderne Berlin – således i en artikel i *Politiken* (14.6.1886), i hvilken Berlin ses som storbyen, der eksisterer i kraft af sin fremtid, mens Wien lever på sin fortid; men når det gælder teaterlivet, er det især Paris, som Wien sammenlignes med. Således skriver Bang i en af sine tidligere kronikker i *Nationaltidende* (10.9.1882) med overskriften *Dramaturgiske Pennetegninger. Carl Wulff* (1840-1888; dansk skuespiller og revyforfatter):

[Komikere] ere bundne til dette Sted, Pariserne til Paris, Wienerne til Wien, thi de kjende, den ene Pariseren, den anden Wieneren [...]. Hvad disse Kunstnere give, det er alt det, som skifter fra Paris til Wien. Selv om en Periodes komiske Sider ere de samme ved Donau og ved Seinen, saa gaar det dog her ikke anderledes, end det gaar med Moderne, der ogsaa ere de samme – paa Journalerne. [...]

24 Ibid.

25 *Herman Bangs Breve* nr. 1886033001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/1886033001>.

26 Harry Jacobsen: *Herman Bang. Resignationens digter*, s. 157.

Aldrig har nogen Wiener-Komiker gjort Lykke i Berlin, aldrig har en komisk Kunstner fra Spree høstet Laurbær ved Donau.²⁷

I juli 1886 pakkede Bang i al hemmelighed sine kufferter og rejste sammen med Max Eisfeld til Prag, en by, der dengang hørte til det østrig-ungarske monarki: »Man havde ment, jeg vilde være mindre generende i Provinsen«, skriver han i artiklen *Udvist af Tyskland* med bidende ironi.²⁸ Men den 31. juli indløb der en fortrolig »Beretning« fra politipræsidiat i Wien adresseret til selveste politidirektøren i Prag. I brevet beskrives Bang – efter at hans majestætsfornærmende artikel i *Freiheit* advarende nævnes – som »en trættekær, pralende og arrogant person, [der] boede sammen med en ung angivelig skuespiller ved navn Max Appel alias Eisfeld. [...] Man har hørt forskellige forlydender, ifølge hvilke Bang har misbrugt Appel til naturstridige utugtsakter.«²⁹ Dagen efter sendtes en politiasistent til Bangs hotel, hvorfra han dog allerede var flyttet. Ikke desto mindre indkaldtes han den 7. august sammen med Eisfeld til et politiforhør, som han yderst dramatisk skildrer i et udateret brev hjem til Peter Nansen. I *Udvist af Tyskland* skriver Bang bittert om de chikaner, han udsattes for af myndighederne:

Jeg lejede mig en Lejlighed i en Forstad og om Lørdagen flyttede jeg ind om Aftenen. Søndag Morgen ringede en Politikonstabel: Om jeg var Hr. den og den: Jo (nu kendte jeg Visen) jeg var Hr. den og den. – Saa var her en Tilsigelse, sagde Manden. Jeg tvivlede ikke paa det og tog mit Papir. Jeg mødte efter Tilsigelsen. [...] Jeg sad mellem tvende Gentlemen, der var anholdt for Betleri. Da jeg endelig indledes, forstod jeg, at nu var jeg kommen til de Rette: Disse to Herrer var ikke Folk, som lod sig en Hemmelighed gaa forbi. Dertil holdt de meget for meget af Hemmeligheder. Og de var indsigtfulde som Øvrighedspersonerne i en Operette. De behandlede mig, som var mig Galgen vis og begyndte med at paastaa, jeg havde forfalsket mit Pas. Den øverste Embedsmand, der var meget rødneget, erklærede betydningsfuldt: at man kendte mig. Jeg svarede spagfærdigt, at det lod til

27 Herman Bang: *Dramaturgiske Pennetegninger*. Carl Wulff, i: *Vekslende Themaer*, bd. 3, s. 1002f.

28 Herman Bang: *Udvist af Tyskland*, i: *Ti Aar*, s. 132.

29 Citeret efter František Frölich: »Herman Bang under opsyn i Prag«, i: *Weekendavisen*. *Berlingske Aften*, 19.11.1976.

at være mere end jeg selv gjorde. Den Øverste bad mig indstændigt spare min Vittighed: man *havde* faaet sin Indberetning. Jeg spurgte, hvad der stod i den Indberetning. Den Øverste svarede kun: at Indberetningen var fra Wien. Han udtalte denne Stads Navn, som om jeg midt paa Kärnthner-Ring havde dræbt en betydelig Kvotadel af min ulykkelige Familie. [...] Man forhørte mig i syv Kvarter.³⁰

Politidirektøren lod Bang gå fri efter at have anbefalet ham »Forsigtighed«, men lod ham ikke desto mindre skygge af civilklædte politifolk: »Særlig ønskede man at erfare, om jeg modtog natlige Besøg. Jeg modtog ingen Besøg hverken Nat eller Dag.« Situationen må have været særdeles ubehagelig, og diskret meddeler Bang: »Wiener-Bekendte raadede mig til at rejse hjem: for 'det østrigske Politi var nu én Gang vanskeligt, naar det først havde sat sig noget i Hovedet'. 'Det var et Politi, der gerne blev ved sit.' Det maatte jeg indrømme.«³¹ Langt mere direkte er han i det udate-rede brev (fra august 1886) til Peter Nansen:

Jeg blev taget i Forhør, og mine Udsagn ført til Protokol. Forgæves protesterede jeg, og forgæves spurgte jeg, *hvorfor* man underkastede mig disse Pinligheder. Man gav mig intet Svar. Efter halvanden Times Krydsforhør, hvor man udspurgte mig om hele mit Liv, og hvor jeg maatte opgive alle mine Forbindelser – sendte man mig endelig bort. *Det eneste*, man kunde anføre imod mig, var: at jeg i Wien var blevet en Værtinde 10 Gylden skyldig – hun har snydt mig for et Par Hundrede – ! Jeg anmodede disse Herrer om, hvis jeg skulde udvises, da at sige mig det strax. Man svarede mig: at naar jeg *ikke gjorde mig skyldig i noget*, kunde jeg *vel* blive. [...] I Maaneder har man nu omgivet mig med Politi.³²

Alligevel blev Bang i Prag frem til 7. november 1887 for bl.a. at færdiggøre *Stuk*. Opholdet³³ er skildret i den prægtige erindringsskitse *Den*

30 Herman Bang: *Udvist af Tyskland*, i: *Ti Aar*, s. 132f.

31 *Ibid.*, s. 134.

32 *Herman Bangs Breve* nr. 18860800001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860800001>.

33 Skildret af František Frölich i »Herman Bang under opsyn i Prag«, i: *Weekendavisen. Berlingske Aften*, 19.11.1976 og detaljeret beskrevet af Harald Jepsen: »Herman Bang i Prag«, i: *Danske Studier*, 1993, s. 116-124.

gyldne Stad, ligeledes trykt i *Ti Aar*. Teksten indledes med lovprisningen: »Skønne Stad, som Hradshin skærmer, en Stenkonge med højt opløftet Haand« (s. 167). Senere i teksten påkaldes Prag med ordene: »Ja, gyldne Stad ved Moldau, hvor mange Minder gemmer Du ikke for mig, Minder fra Liv og fra Kunst« (s. 175), minder, der giver Bang rig mulighed for at anstille betragtninger over forskellene og spændingerne mellem tjekker og østrigere:

To Racers bestandige Gnidning spænder alle Evner. To Stammers daglige Kamp lukker alle Øjne op. Her kan ikke soves. Her støder Czecherne, den unge Fortrop for Slavernes Millioner, mod Østens yderste Vagt. Vagten er en Østriger, som fløjter en Vals paa sin Post. De let sindede Østrigere. Skæbnen gav dem et godt Humør, og de nyder deres egen Undergang som et Skuespil. Men et spinkelt Bolværk er de glade Folk. Og er Wien Østens Port, saa vil det, maa man tilstaa, være en Dør, som er let at sprænge (s. 168).

Netop Wienervalsen bliver til et ledemotiv i Bangs beskrivelse af det, han anser for at være typisk østrigsk. Et eksempel er denne præcise, journalistiske skildring af et ligtog gennem Prags gader, der også udviser en bemærkelsesværdig fremsynethed i forbindelse med Østrigs senere skæbne efter 1. Verdenskrig:

Hvilket mærkeligt Ligtog, naar en Østriger stædes til Jorden. [...] I Vognen er Kranse stablede op – mange brede Baand og saare mange Farver. Baandene flager, Inskriptionerne folder sig ud: »Farvel« – »Lev vel« flyver som glade Festens Vimpler. Saa følger Orkestret. Det spiller ingen Psalmer. Det er Strauss, der følger en Østriger til Jorden. Paa alle Sjæles Dag, naar al Militærmusik spiller paa Prags Kirkegaard og alle Knejer er fyldte af Folk, som er trætte af at knæle hos de Døde, er det Fahrbach,³⁴ der klinger fra Instrumenterne. For hører en brav Østriger i sin Kiste en Vals, smiler han i Søvn – siger man. [...] Saadan følger Østrigerne til Jorden, som Pariserne kører til Bryllup. Og saadan vil en Gang selve Østrig dø, og en »Kehrauss« [dvs. en sidste dans] vil være Koralen ved dets Grav (s. 168f.).

34 Philipp Fahrbach (1815-1885) tilhører en kendt komponistfamilie i Wien og komponerede en lang række danse, der også var populære i Skandinavien.

Men også den østrigske folkemusik og navnlig den kendte wienerske »Fiakerlied«³⁵ interesserer Bang:

Folkesangernes Viser er Østrigs aristofanske Komedier. I Landet, hvor Pressen ingenlunde tør sige alt, er »Folkesangerne« den offentlige Menings Røst. Som de synger, føler Folket. Derfor hører Wieneren og Prageren paa dem seks lange Timer i Træk, og de bliver ikke trætte. Ti Folkesangerne er en Del af deres eget Liv Vildest jubler de, naar en »Fiaker« har sluttet sig til den kunstneriske Trup. Han kan kun én Sang: Fiakresangen, men det er ogsaa nok: en Østriger kan høre den tusinde Gange. Der maa vel være noget af Folkets Livslyst i dens Musik. Det var vel derfor, at Erkehertugen i Mayerling³⁶ – den store Østriger – lod den synge for sig Aftnen før sin Død – af sin Kusk (s. 173f).

Ligeledes begejstrer sigøjnermusikken Bang, selvom han må tage »Fahrbacherne« med i købet:

Hvor Zigeunermusikken dog virker sært. Langeligt klager tungsindige Violiner. Til Trods føres Buerne aandeløst og hastigt. En eneste Violin løfter sin Sang højt – som over et Vand en svævende Fugl. Ja – denne Musik er Bud fra et andet Folk og klinger i Østrig fremmed. »Fahrbach«erne, de hører hjemme her. Hør, hvor de knalder fra de østrigske Blæsere som Ligeledhedens Sejersfanfarer, mens Prag sover ind. Østrig blunder til Lyden af sin Livmusik (s. 174).

Et yderligere ledemotiv foruden musikken er det østrigske *aristokrati* – ordet gentages flere gange i artiklen – som Bang stiller over for det tjekiske *demokrati*, en modstilling, der ikke er behandlet andetsteds i tidens danske journalistik. Tjekkerne »kommer fra nedenunder, og deres Hær er en Almue, som skal opdrages politisk og socialt.« Herefter følger denne

35 »Das Fiakerlied« fra 1885 er en af de kendteste wienersange. Tekst og musik af Gustav Pick (1832-1921). Fiakeren kaldes den hestetrukne vogn, der den dag i dag kører turister rundt i den indre del af Wien. Ordet *Fiaker* blev i d. 18. århundrede overført til tysk fra det franske *fiacre* som betegnelse for en tospændig hyredroske.

36 Rudolf, kronprins af Østrig-Ungarn, kejser Franz Josephs eneste søn, begik 1889 selvmord på slottet Mayerling.

smigrende karakteristik: »Czecherne [er] maaske de intelligenteste af alle Slaver. De har lette Hoveder, som er rappe til at lære af Modstanderne; de har en nervøs Ærgerrighed, som pidsker dem hastigen fremad« (s. 169). Ligeledes antydes de ulmende politiske spændinger mellem de to nationer: »Der er Kamp i Prag. To Stammer strides om den gyldne Stad«, og Bang henviser til dobbeltmonarkiets mange sammenbragte nationer, der er begyndt at slå sig i tøjet: »Det ligger saa i Folkets Karakter. Man kan søge til Slovaker som til Magyarer, til Dalmater som til Czecher: man er dog altid – i Østrig« (s. 171), og dette i en sådan grad, at Bang identificerer Prags hovedstrøg med »Graben«, Wiens fornemste forretningsgade, og endnu er alt fest og elegance – og teater: »Det er, som hørte jeg endnu den muntre Sabelklirren over Fortovet – Rytterofficierernes i det østrigske Militær, elegante som Forgrundsfigurerne i den fikse Opéra comique« (s. 172).

Prag – ved vintertide – er også skuepladsen for skitsen *En Juleaften i det Fremmede*, ligeledes trykt i *Ti Aar*. Persongalleriet introduceres således: »Vi boede ude i en Forstad fire Gentlemen – en Maler og jeg paa anden Sal, en Pianist og en juridisk Kandidat paa tredje. Til alle fire kogte 'die Hausmeisterin' Suppe og serverede den i Fajanceskaaler.«³⁷ Også i denne delvis selvbiografiske tekst er det tydeligt, at det er blandt de tysktalende indbyggere, at fortælleren, dvs. Bang, færdes. En skildring af selve byen skal man dog lede længe efter. Ganske vist nævnes uden videre kommentar det imponerende slotsanlæg Hradschin, men ellers handler novellen om sultne kunstnere en juleaften og »die Hausmeisterin« som den frelsende engel, der inviterer alle på den traditionelle julemiddag: »Karper i Surt og Karper i Sødt« – det traditionelle julemåltid i Central- og Østeuropa – »Det kunde jo virkelig være morsomt ... meget morsomt ... en Gang at holde Jul paa Bøhmisk ...«, og også her tales der tysk: »Veith [værtindens mand] lukkede Spisestuen op med et 'Gesegnete Mahlzeit'; og vi gik ind til Karperne.«³⁸

I sit skønlitterære forfatterskab beskæftiger Bang sig kun undtagelsesvis med selve byen og dens mange seværdigheder. Det nærmeste vi kommer en mere *præcis* skildring af Prag er de indledende strofer af digtet *Sommerdag*:

37 Herman Bang: *En Juleaften i det Fremmede*, i: *Ti Aar*, s. 147.

38 *Ibid.*, s. 153; 157. I fortællingen *Fratelli Bedini* fra *Excentriske Noveller* (1885) optræder en akrobattrup. Læseren erfarer *en passant*, at denne under en turné har brug for en ny, ung akrobat til optræning, en »ny Elev – de købte et kønt lille Pigebarn etsteds i Böhmen.« Herman Bang: *Fratelli Bedini*, i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 6, s. 286.

Det var en Sommerdag,
de gik ned fra Hradschin,
Solen laa rigt
over Paladsernes Haver,
og langs med Moldauens Bred
dufted Akazierne sødt.

Klokkerne lød
klingert over Nepomuks Bro
oppe fra Domen til Fest.
Hvor glimtede Moldauens Vand.³⁹

Dog finder vi under den fælles rubrik *Brogede Blade* fire artikler i *Bergens Tidende* henholdsvis 1. september 1886 om en opførelse af Bjørnstjerne Bjørnsons skuespil *En Fallit* (1875) i byens sommerteater, 25. november 1886 om skikke i forbindelse med helligdagen Alle Sjæles Dag, 18. december 1886 om juletravlheden i december måned (*R&n*, 9, s. 344-346). og endelig 2. april 1887 indeholdende en skitse fra dagliglivet i et af Prags fattigkvarterer med undertitlen *Genrebillede (fra Prags »Lille-Side«)* (dvs. bydelen Malá Straná). I artiklen *Bilder från Prag* i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (6.8.1887) finder vi en henført, lyrisk skildring af byen, der antyder, at opholdet her også havde sine lyse sider:

Man finder næppe skønnere Sted [...] end her paa Bænken under de lyse Akacier, tæt ved Flodens [Moldaus] Bred; høit hæver Hradschin sig derborte, Taarnene, de vældige Mure, der ligesom vokser ud af Bjergets grønklædte Sider, hvor graa Paladser og gamle Rønner titter frem mellem Havernes grønt. ... Og selve Floden under Kædebroernes fine Fletværk, saa luftigt som Kniplinger over det grønlig Vand. Og længere borte selve den hellige Bro [Karlsbroen over floden Moldau], tung med sine Helgenrækker af Sten, der rejser sig i den vidunderlige Luft. ... Nej, skønnere Sted end her findes næppe.⁴⁰

39 Herman Bang: *Sommerdag*, i: *Værker i Mindeudgave*, bd. 6, s. 21.

40 Citeret efter Harry Jacobsen: *Herman Bang. Resignationens digter*, s. 159.

Yderligere artikler handler – som det kan forventes – om teaterlivet i Prag. Således skildres som led i nationalitetskampen rettet mod Østrig åbningen af et nyt tysk teater under overskriften *Et nationalt Foretagende i Politiken* (23.1.1888).⁴¹ Og så kan Bang ikke lade være med under den noget sensationslystne overskrift *To nye, kønne Lig* at berette om et dobbeltmord i byen i *Politiken* (20.5.1887).

Prag og tjekkerne er ligeledes til stede i romanen *Mikaël* (1904). Meesteren, Claude Zoret, har således opholdt sig i Prag, hvor han for første gang traf titelpersonen Mikaël. Denne er oven i købet født i et af byens fattigkvarterer, hvilket flere gange understreges i romanen, og han omtales flere gange som »Czecker«. Zoret har oppe på højen, hvor slotsanlægget Hradschin befinder sig, tegnet nogle skitser: »– Hvor godt han altid huskede den Tid. Luften over Prag, hvor besynderligt den lignede Luften over Montmartre, alle dens Farvetoner, hele dens Stemning – – Og saa var det jo i Prag, Mikaël var kommen til ham« (*R&n*, 5, s. 17).

At Mikaël er stolt over sin nationalitet – den tjekkiske nationalisme nævnes netop også af Bang i artiklen *Den gyldne Stad* (se ovenfor) – bliver gentagne gange understreget i romanen, f.eks. da Mikaël optræder med lutspil og sang, hvorpå de begejstrede tilhørere reagerer således: »– Men De er jo Kunstner, Mikaël, raabte Fru Morgenstjerne, og Toll lagde til: – Ja gu' er han Kunstner. – Man er da Czecker, svarede Mikaël og slyngede Luthen fra sig, der klirrende faldt ned paa Tæppet« (*R&n*, 5, s. 87). Og da senere talen falder på, hvilket orkester der ønskes til en fest, og et spansk orkester derpå foreslås, udbryder Mikaël spontant: »Orkestret skulde ikke være spansk. Russerne vilde vi ha'e, for de, de spiller dejligst. Han lo med sit lysende Ansigt: – Og saa, sagde han: er de af min Familie. Fru Morgenstjerne lo. Men Mikaël sagde: – Jo, for jeg er Czecker ... og Russere og Czecker, de er Slægtninge (*R&n*, 5, s. 92). Mere sværmerisk er derimod den ulykkelige Alice Adelskjolds omtale af Bøhmen: »Der er intet Sted, hvor Akacierne er saa dejlige som i Bøhmen« (*R&n*, 5, s. 48). Hendes fætter er for øvrigt fyrst-biskop i Prag og dermed »en af Østrigs første Prælater« (*R&n*, 5, s. 199).

Det er i øvrigt ganske bemærkelsesværdigt, at Prag for Herman Bang snarere er en østrigsk end en tjekkisk by. Således indeholder *Den gyldne*

41 Mange år senere vender Bang tilbage til nationalitetsproblematikken med en artikel i *København* den 10. maj 1908 med overskriften *Over Donau*, der omtaler et tjekkisk gæstespil på Theater an der Wien, som måtte opgives efter pres fra det tyske parti i byen, der ikke ville se tjekker på scenen.

Stad fra bindet *Ti Aar* en både skarpsindig og smigrende analyse af østrijernes teaterbegejstring, en begejstring, som Bang som bekendt delte, og som han med stor sympati oplevede under et besøg i Prags tysksprogede »Landestheater«:

Østrigerne forstaar Theaterkunst af Instinkt. Man lærer og opdrages til Forstaaelse blot ved at være Medlem af en saadan Tilskuerkreds. Dette Publikum kan lade sig overrumple som ethvert andet. Det kan lade sig besnære af et glat Ansigt. Det kan duperes af en Smule sødligt Kvidder. Men det glemmer aldrig Rangforordningen. Og det véd altid, hvad Kunsten er, og hvad der kun er Gøgl. Og fordi det alt for godt véd, hvor sjældne Kunstnerne er, hædrer det oprigtigt de saare faa *acteurs*, som er Kunstnere. Det er i dette Land, hvor man i Hovedstadens Raadhus har ophængt Charlotte Wolters Billede. Her har Monarken takket en Aktrice i den officielle Avis, for de udmærkede Tjenester, hun har bevist Fædrelandet og Kunsten (s. 175f).

Det drejer sig her om samme skuespillerinde, Charlotte Wolter, som Bang så mesterligt har portrætteret i bindet *Theatret* og i flere avisartikler. Og herefter omtaler Bang 25-års jubilæet i 1887 for hendes ansættelse ved Burgtheater i Wien med en henvisning til hendes optræden i titelrollen i den østrigske nationaldigter Franz Grillparzers drama *Sappho* (1818). Igen kan man beundre Bangs brillante journalistiske teknik:

Ja – hint Charlotte-Wolter-Jubilæum. Burgteatret stuvende fuldt. Alle Arveloger fyldte til Trængsel, saa man kunde tænke sig, at Hertugerne, der havde erobret en Førstebænk, havde overnattet i deres arvelige Burg-Besiddelse. I Parkettet hvert Navn berømt. I den kejserlige Loge Franz Josef og alle Habsburgerne. [...] Saa stormer [skuespilleren] Lewinsky ind som Herold og et: »Hil Sappho« skriger han gennem Salen, mens Digterinden selv – Wolter – trækkes, langsomt, i Triumfvogn frem, en gylden Lyre i den strakte Arm [...] I Salen rejser sig hver Mand. Først Franz Joseph (s. 175f).

En kvindelig kunstner er ligeledes hovedpersonen i novellen *Ferie* fra bindet *Ti Aar*, den verdensberømte koncertpianist Madame Sofie Simonin. Novellen er inspireret af Bangs møde med den kendte tyske pianist Sophie Menter (1846-1918), som han traf første gang i København i 1882

og lærte nærmere at kende under et månedlangt ophold på hendes slot Itter i Tyrol i efteråret 1885. Sofie Simonin introduceredes allerede i kunsternovellen *Charlot Dupont* fra *Excentriske Noveller* (1885) om en ung violinist, der bl.a. optræder ved en velgørenhedskoncert med den berømte *Radetzky* af Johann Strauss d.æ. som sit ekstranummer efter 19 fremkaldelser. Novellen foregår i Frankrig, og de eneste andre forbindelser til det sydøstlige Europa er rent eksotiske, idet Dupont således optræder i »Magyaruniform«, da koncerten afholdes for oversvømmelsesofre i Ungarn – »der er altid Vandlidte i Ungarn« (*R&n*, 6, s. 320f.). Og herefter påbegyndes en koncertturné, hvorom der intet yderligere berettes. Dernæst optræder Sofie Simonin i fortællingen *En dejlig Dag* fra *Under Aaget* (1890), som dén person – her kaldes hun for »Fru Simonin« (*R&n*, 7, s. 315). – der vender op og ned på familien Etvös' hverdag under sit besøg i den danske provins (Eötvös er for øvrigt et ungarsk navn). Her beskrives hun som »lille, gemytlig og smilende« og – på trods af sit franske navn – tysktalende, ja, endog talende en lystig »Bajrer-Dialekt« og ved midagsbordet højlydt krævende »a' Glas Bier« (*R&n*, 7, s. 340f.).

I novellen *Ferie*, der er inspireret af Bangs ophold på slottet Itter hos Sophie Menter, skildres Sofie Simonins ferieophold på sit slot i Tyrol. En del af dialogen er gengivet på et tysk, der undertiden er svagt farvet af en ubestemmelig østrigsk/bayersk dialekt: »– Es lassen sich doch damit endlich Wunder machen – ni't?« eller »Gott, sie ist ja a' Gans«. ⁴² I øvrigt indeholder teksten næppe nogen form for lokalkolorit. Den skildrede natur kunne være hvor som helst, hvor der er bjerge, og udpræget stereotyp er følgende passage: »Det var Midnat, da vi naaede Bjergets Top. Førerne vækkede i Afstand Herbergets Folk, og der blev som med ét Slag en sand Tyrolerlarm af Slag-Cither og Jodlen.« ⁴³

For Bang var det med denne novelle tydeligvis vigtigere at skildre en række kunstnerskikkelser og fortælle forskellige kunstneraneddoter. Kostelig morsom er således hans portræt af en tilstedeværende kejserlig kammersangerinde fra Wien, Maria Bilt, hvis »Rumfang maatte udmaales i mangfoldige Kubikfod«:

I Aarenes Løb var hun blevet meget uforholdsmæssigt udviklet bagtil, saa adskillige Stole vægrede sig ved at rumme hende. Hun

42 Herman Bang: *Ferie*, i: *Ti Aar*, s. 69f.

43 *Ibid.*, s. 79.

befandt sig i en bestandig Sved, som hun taalmodig kørte rundt i sit Ansigt med sin Strømpe. Hendes Rollefag var Margrethe i [Charles Gounods opera] »Faust«. Hun kunde ikke blive seks Uger i Træk borte fra et Teatergulv, og hun brød Aaret langt hver Maaned op fra Wien for at synge i de besynderligste Afkroge af Monarkiet. Midt i Højsommeren drog hun paa Gæstespil i Innsbruck. Hun græd for Madame Simonin, der raadede hende til at optræde ved Kirkekoncerter. – Mein Gott, sagde hun: *der* er hun jo dækket af Orglet.⁴⁴

Mens Maria Bilt, der ikke interesserer sig for klavermusik, er faldet i søvn i salonen, fortæller den snakkesalige Sofie Simonin om en episode i Budapest, hvor hun traf selveste Franz Liszt, den østrig-ungarske komponist og klavervirtuos, der med navns nævnelse dukker op forskellige steder i forfatterskabet.⁴⁵ Sammen sætter de sig til flyglet:

Vi spillede – na, mein Gott – og han blev ved ... Timevis spillede vi. Jeg var pint af Sult nu, da Spændingen var ovre, saa jeg næppe kunde holde mig paa Stolen. – Og tilsidst maa jeg sige: »Meister, verzeihen Sie ... men jeg har ikke spist noget siden imorges.« – Og saa lo Liszt, og vi spiste kold Steg i mit Hummer af en Stue og vi spillede igen til langt ud paa Natten ... Fru Simonin tier længe og sér op paa Liszt's Buste, som om hun i Tankerne talte til den.⁴⁶

Wien, Østrig og østrigere nævnes rundt omkring i Bangs forfatterskab. Ud over romanen *Fædra* og novellen *Ferie* forekommer enkelte henvisninger til Østrig i *Stuk*. Her nævnes såkaldte »Makartbuketter« (*R&n*, 2, s. 210) opkaldt efter den østrigske maler og dekorationskunstner Hans Makart (1840-1884), der kreerede buketter af farvede fjer og kunstige blomster.⁴⁷ I samme roman spilles og danses tyrolervals »saa Skørterne viftede« (*R&n*, 2, s. 257) og senere danses valsen igen på familien Graver-

44 Ibid., 69f.

45 Episoden bygger på komponistens besøg hos Sophie Menter på hendes slot, skildret af Bang i *Politiken* 7. august 1886 under overskriften *Liszt hos Sofie Menter* i anledning af Liszts nylige død. Komponisten omtales i flere artikler af Bang: *Bergens Tidende* 11. august 1886, *Nutiden i Billeder og Text* 15. august 1886 og *Politiken* 19. august 1886.

46 Herman Bang: *Ferie*, i: *Ti Aar*, s. 75.

47 I *Bergens Tidende* den 16. juli 1887 omtales enken efter Hans Makart, jf. Herman Bang: *Fru Bertha Makart*, i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 10, s. 52-56.

sens bal. I *Ved Vejen* fra *Stille Eksistenser* (1886) findes følgende scene, og der kan ikke være tvivl om musikkens tempo: »Frøken Jensen spillede tilsidst en Tyrolervals, og Lille-Bentzen fløj halvfløv ud i Køkkenet og valsede med Marie, saa hun hvinte« (*R&n*, 7, s. 167).

Skønt Østrig deltog i krigen 1864, omtales fjenden i *Tine* – i modsætning til *Fædra* – udelukkende som »Prøjsere« eller »Tyskerne« (*R&n*, 3, s. 61). Derimod nævnes Wien flere gange i novellen *Hendes Højhed* fra *Stille Eksistenser*. Her er miljøet, som titlen antyder, højadeligt, og den geskæftige franske guvernante Mlle. Leterrier mindes – for at gøre indtryk – sin ansættelse på slottet Sanssouci i Potsdam uden for Berlin: »Hendes tidligere Elev havde været af Huset Hohenzollern.« Men hun forstår tillige at udvide sit repertoire med den østrigske hovedstad Wien: »Hertuginde var af Huset Østrig: Med en Vending gik hun over til Schönbrunn og sluttede med Maria Theresia« (*R&n*, 7, s. 73f.). Og i forbindelse med en forlovelse mellem en arveprins og en ærkehertuginde meddeles det, at »Formælingen fandt Sted i Wien« (*R&n*, 7, s. 125). Endvidere optræder den østrigske skuespiller Josef Kainz, som Bang viede et portræt i bindet *Theatret* (se ovenfor) let forklædt som en vis Josef Kaim, hvis brillante optræden skildres detaljeret. I *Enkens Søn*, en anden fortælling fra *Stille Eksistenser*, synger hovedpersonen Otto Heinrich en frivol wienerisk vise fra ca. 1880 med en tjekkisk melodi, »Das Bandeltier«:

Otto Heinrich sang Løjtnantsviser og akkompagnerede sig med *en* Finger. Der var især *en* Vise – om en Bændelorm. Det var Otto Heinrichs Yndlingsang.

»Ich hab' im Leben keine Freude.
Ich hab' ein Bandelthier im Leib.«

Frøken von Salzen sad noget stiv under Strudsfjerene: saadanne Viser kjendtes ikke i Weimar (*R&n*, 7, s. 54).

Og endelig optræder i novellen *Franz Pander* (fra *Excentriske Noveller*), som foregår i Hamburg, en koket stuepige, Johanne, der er »en høj og robust Wienerinde« (*R&n*, 6, s. 266) med et uanet følelsesliv.

I *Det graa Hus* nævnes det imperiale Wien både *en passant* sammen med en række andre europæiske storbyer, og lidt mere udførligt, da Hans kongelige Højhed [den senere Frederik 8.] udbryder: »Ja, Wien er en smuk by« (*R&n*, 4, s. 202). Endvidere kan følgende citat anføres: »– og saa rej-

ste Harriette ned til Tanten i Wien og giftede sig med Marschalen« (*R&n*, 4, s. 252). I samme roman optræder ligeledes en østrigsk minister, dvs. gesandt, en ældre herre, der både fortæller om kurbyen Bad Gastein i de østrigske alper og forsøger sig med følgende kompliment om de danske kvinder:

– Min Fader, blev Ministeren atter ved: har, naar han talte om sine Ungdomserindringer ofte talt om Deres Naade. – Gewiss giebt es schöne Weiber in Dänemark, plejede han at sige, sluttede Ministeren og bøjede sig for Hendes Naade [...] Hendes Naade smilede. – Man smigrer saa let i Østrig, sagde hun (*R&n*, 4, s. 196).

Mere politisk bliver konteksten under en senere samtale: »Han talte om Hr. von Bismarck og Østrigs kummerlige Stilling under Krisen« (*R&n*, 4, s. 211). der kan være en hentydning til nederlaget i den prøjsisk-østrigske krig i 1866 og den efterfølgende opspaltning af det habsburgske rige i dobbeltmonarkiet Østrig-Ungarn i 1867. Endelig nævnes også Pauline von Metternich (1836-1921), der var svigerdatter til den kendte østrigske statsmand fyrst Clemens Wenzel von Metternich (1773-1859) – endnu et eksempel på Bangs hyppige namedropping.

Under og efter sit ophold i Wien skriver Bang en lang række artikler, overvejende til *Politiken*, om emner med tilknytning til Wien og/eller Østrig. Det kan være indtryk af Wien på den første forårsdag under overskriften *Vaar* i *Politiken* (2.4.1886), en beretning fra udflugter i Wien og omegn og en sejltur på Donau under overskriften *Fra de store Byer* i ugebladet *Nordstjernen* (11.7.1886), en skildring af *Sommer i Wien* i *Politiken* (28.7.1886) eller et besøg på slottet Schönbrunn uden for Wien under rubrikken *Brogede Blade* i *Bergens Tidende* (25.9.1886) og *Illustreret Tidende* (21.11.1886).

Men også politiske emner, der berører Sydøsteuropa, tages under behandling i en række artikler igen overvejende til *Politiken*, således 23. maj 1886 under overskriften *En Toldkrig* om en truende toldkrig mellem Østrig-Ungarn og Rumænien, som i givet fald vil ødelægge det rumænske marked. Ellers er det i perioden 14. december 1886 og frem til 12. juni 1909⁴⁸ politiske spændinger, alliancemuligheder, oprustning og krigstrusler mellem en række centraleuropæiske magter foruden Rusland og Ita-

48 Jf. René Herring: *Herman Bangs forfatterskab. En anoteret bibliografi*, 2018.

lien, der kyndigt beskrives og analyseres med fokus på Østrig-Ungarn. Men også så »eksotiske« områder som Galicien (et landområde i dag delt mellem Polen og Ukraine), Serbien, Kroatien, Makedonien, Albanien, Bosnien og Herzegovina inddrages.

Derudover præsenterer Bang en række snapshots fra Wien: den berømte forlystelsespark Prater, karnevallet og påskeugen. En række af byens prominente indbyggere omtales, bl.a. den i Galicien fødte østrigske forfatter Karl Emil Franzos (1848-1904) (jf. *Nutiden i Billeder og Text* 23.5.1886, *Bergens Tidende* 22.5.1886, *Politiken* 31.5.1886 og den østrigske bankier Simon Georg von Sina (1783-1856) under overskriften *En fyrstelig Fallit* (i *Politiken* 19.3.1886). Også en opførelse i Wiener Staatsoper af Georges Bizets *Carmen* anmeldes (i *Politiken* 5.4.1886) fulgt af videre anmeldelser af udenlandske kunstneres gæsteoptræden på Burgtheater.

Mens Østrig kun indirekte er til stede i *Mikaël* gennem omtalen af »Windischgrätz« (*R&n*, 5, s. 195), en gammel østrigsk adelsslægt, nævnes Wien nogle få gange i *De uden Fædreland* – (1906) bl.a. under den togrejse, som romanens hovedperson Joán foretager med Orientekspresen – en togrute fra Paris til Istanbul, bl.a. gennem Østrig, Ungarn og Rumænien: »Et voldsomt og hvidt Lys faldt ind paa deres Ansigter. Det var fra Standerne paa Perronen i Wien«, og én af passagererne udbryder begejstret: »Naar man kommer til Wien, er man kun lykkelig« (*R&n*, 5, s. 345f.); og på samme side i romanen nævnes også »Erkehertuginde Valérie« af Østrig.⁴⁹ Joáns elegante »Kärnthner-Strasse-Støvler« (*R&n*, 5, s. 360) iagttages med beundring i Danmark og er en henvisning til én af Wiens eleganteste indkøbsgader.

Ellers er det naturligtvis Rumænien og dernæst Ungarn, der dominerer blandt de sydøsteuropæiske lande i denne roman om den dansk-rumænske violinvirtuos grev Joán Ujházy – det er moderen, der er dansk. Allerede på romanens første sider befinder vi os i et sydøsteuropæisk miljø. Den tjekkiske by Brüx – det tyske navn for Most – anføres, derefter nævnes de »rutheniske Piger, der vaskede ved Bybrønden«, hvilket er en henvisning til Ruthenien, et område, der på dette tidspunkt befandt sig i den vestlige del af Ukraine; Joáns hår beskrives som »Ungarerhaar«, hans far slår »Pisken mod de ungarske Støvler, som han altid bar fra den Tid, han endnu i Budapest gjorde Tjeneste ved det andet Husarregiment«, og end-

49 Ærkehertuginde Marie Valerie Mathilde Amalie (1868-1924) var datter af kejser Franz Joseph og kejserinde Elisabeth.

videre optræder en gammel serbisk »Kartoffelskrællerske« (*R&n*, 5, s. 248; 250f.; 255).

Joáns bopæl, det fædrende slot, befinder sig på øen Ada Kaleh i det sydvestlige Rumænien, tæt på Orsówa, en havneby ved Donau. Utvivlsomt har Bang været på stedet og her indsamlet indtryk til sin roman.⁵⁰ Det er i forbindelse med en omtale af Orsówa, at emnet »den fædrelandsløse« behandles, da Joan spørger sin græske violinlærer, hr. Christopulos:

Har Rumænerne et Fædreland? – Ja, de har jo Rumænien. – Og Serberne – de har Serbien? – Ja, de har Serbien. Der blev stille igen, til Joán spurgte paany – og Hr. Christopulos syntes næsten, Drengen talte som de, der taler i Søvn eller som den, der taler til En i en Telefon: – Og Mo'er havde Danmark? – Ja, hun havde Danmark. Men hun rejste jo bort. Joán sad lidt. Og pludselig spurgte han, brat – greben af en af de sære Tanker, der var yngre og ældre end hans Aar – : – Var det derfor hun døde? (*R&n*, 5, s. 280f.)

Det bør i øvrigt bemærkes, at Orsówa fra 1791-1918 var en del af Ungarn, derefter blev byen rumænsk. Da Joán i Paris træffer ungarere og svarer bekræftende på spørgsmålet, om han er ungarer, modsiges han heftigt af én af dem: »Ujházy, De tager Fejl, min Herre, han er ikke Magyar og ikke min Landsmand« (*R&n*, 5, s. 308). Forinden udspilles følgende dialog mellem Joán og en ung dame:

Hun vendte sig om imod Joán og sagde paa Fransk: – Nu begynder vel Timerne? Og Joán, der hørte paa Udtalen, at hun var Magyar, svarede paa Ungarsk: – Ja, Frue, nu begynder Timerne. Den unge Dame smilede: – De er Ungarer? sagde hun. – Ja, Frue. Hastigt sagde hun og gjorde et Par Skridt: – Fra hvilken Egn i Ungarn? Joán svarede, og Ordene snublede lidt: – Fra den sydlige Del af Ungarn (*R&n*, 5, s. 307).

Men kort tid efter benægter så Joán, at han skulle være ungarer, efter at hans franske violinlærer, Hr. Legat, har bemærket, at »du er – og han lo lidt – saa fortvivlet som en Ungarer«. »– Jeg er ingen Ungarer«, svarer Joán (*R&n*, 5, s. 322). Nationalitetstematikken er naturligvis yderst

⁵⁰ Øen er unavngiven i romanen, men identificeret af Ulrich Lauterbach i dennes *Herman Bang. Studien zum dänischen Impressionismus*, 1937, s. 94.

essentiel for romanen, og kortene blandes til stadighed: »Du spiller nok Dansk, men Du spiller det som en Zigeuner«, lyder en kommentar (*R&n*, 5, s. 310).

Rumæniens hovedstad Bukarest, hvor Joán skal optræde, og Sortehavskystbyen Constanza nævnes flere gange, uden at byerne beskrives med blot ét eneste ord. Selve Rumænien får følgende lakoniske ord med på vejen: »Det dejlige Rumænien« (*R&n*, 5, s. 337), og rumænerne »skal være saa kønne«, mens sproget »skal være saagodtsom Latin« (*R&n*, 5, s. 430). I omtalen af landets dronning, Elisabeth (1843-1916), der også var en kendt forfatterinde under pseudonymet Carmen Sylva, spores dog tydeligvis en ironisk tone:

de lo begge, bøjede over Billedet, hvor Carmen Sylva, bag Gitret midt i den kongelige Slotsgaard, siddende paa en Trefod og i Toga, laurbærkranset, spillede paa Harmonika for Rumæniens Adel, der, henrykt og i Nationaldragter, svang sine Ben, saa den viste Bunden af de saaleløse Støvler (*R&n*, 5, s. 337).

Den rumænske dronning omtales endvidere i novellen *Hendes Højhed fra Stille Eksistenser*: »Dronning Elisabeth skriver smukke Poesier« (*R&n*, 7, s. 98) i fortællingen *En dejlig Dag* omtales hun som »*la charmante femme!*«, og i denne forbindelse nævnes også hoffet i Bukarest fulgt af denne nedgørende beskrivelse: »Rene Tyve er de i det Hul, sagde Violinisten kort og han begyndte at fortælle en Anekdote om Hofmarschallen i Rumænien, der havde stjålet det Armbaad, Dronningen vilde skænke fru Simonin« (*R&n*, 7, s. 342). Endelig optræder i novellen *Stærkest* – fra bindet *Sælsomme Fortællinger* (1907) en rumæner ved navn Raolo Bratianu, hvis landsmænd her karakteriseres som havende »en kraftig Fantasi ...« (*R&n*, 8, s. 298).

Endvidere nævner Bang Bukarest i en artikel i *Nordstjernen* (25.4.1886) under rubrikken »Fra de store Byer«, hvor den såkaldte Orientekspres anføres som en bekvem rejseform mellem Paris og Rumæniens hovedstad. I en artikel, *Rue de Venise, numéro vingt-six*, i *Nationaltidende* (22.8.1880) optræder en »Prins fra Rumænien, som aldrig betaler sine Regninger«, og som desuden »fortalte Historier fra Hoffet i Wien«.⁵¹ Og endelig behandler Bang i to senere artikler i *København* (henholdsvis 27.10.1902

51 Herman Bang: *Rue de Venise, numéro vingt-six*, i: *Vekslende Themaer*, I, s. 350.

og 26.6.1905) et forsvarsforbund mellem dette land og Østrig i tilfælde af krig med Rusland og de sproglige problemer, som han har oplevet dem i Rumænien under et kortvarigt ophold her i 1904 (se nedenfor).

Efter at have afsluttet romanen *Mikaël* i januar 1904 ønskede Bang at rejse udenlands for at søge inspiration til nye værker, og det vigtigste resultat blev naturligvis *De uden Fædreland* –. Oprindeligt havde han håbet, at de tyske myndigheder ville trække den gamle udvisningsordre (se ovenfor) tilbage, så han kunne rejse til Berlin. Men da hans ansøgning blev afvist, bestemte han sig for at rejse til de lande, hvor han i sin ungdom havde opholdt sig, nemlig Østrig og Tjekkoslavkiet; derudover ønskede han at »udstrække Rejsen til Rumænien, hvor han i Bukarest vilde tilbringe Vinteren som Korrespondent«. Bang forlod København i begyndelsen af november 1904 og rejste først til Prag. Til *København* skrev han frem til den 30. december en række reportager og artikler fra Prag og Wien tildels under rubrikken *Dagbog fra en Rejse*. Togrejsen gennem Danmark, Tyskland og Østrig skildres den 12. november 1904 efter ankomsten til Prag, og selve gensynet med byen beskrives under overskriften *Gensyn* den 14. november: »Hvor mange Gange har jeg ikke gaaet her i gamle Dage ... Det er de samme Gader, der krummer sig i Buer, et Ud et Ind; det er den samme Korsovrimmel med sine gyngende Røster, sin lade Slentren, sine Lys – den samme muntre Stimmel af en anden Ungdom ...«⁵²

Men som Harry Jacobsen bemærker, så genfandt Bang ikke, hvad han søgte: Det gamle Prag fra 1886-1887 var borte for stedse, og kun ungdomsminderne var tilbage: »Byens tyske Islæt var som forsvundet. Han forstod ikke længere, hvad man sagde, derfor skuffede ogsaa Teatret ham. Byens 300.000 Czekere skyggede nu over dens 30.000 Tyskere.«⁵³ Dette er emnet for en artikel, *Praha*, i *København* (21.11.1904) om tjekernes frihedskamp og netop om Prags forvandling fra tysk til tjekkisk by – fra Prag til Praha. Om teaterlivet handler to artikler sammesteds fra 15. november og 1. december. Den første beretter om skuespillerinden Betty Hennings gæstespil her, og den anden indeholder en sammenligning med de københavnske teatre.⁵⁴ 22. november skildres et besøg ved Tycho Bra-

52 Citeret efter Harry Jacobsen: *Den tragiske Herman Bang*, s. 136.

53 Harry Jacobsen: *Den tragiske Herman Bang*, s. 136f.

54 Jf. Herman Bang: *Teatre her og – andetsteds*, i: *Dramaturgiske Pennetegninger. Herman Bang som teateressayist. En antologi*, s. 270-273.

hes gravmæle i den gotiske Týnkirke, og tre dage senere beretter Bang under overskriften *Dagbog fra en Rejse – Czeckisk Selskab* med sin berømte impressionistiske teknik om et middagsselskab, hvor man »taler om Literatur, Krigen, Wagner – tilsidst ogsaa om østrigsk Politik«. Et andet yndlingsemne er Hradschin og især Sankt Veits-katedralen, der behandles i artiklerne *Bed for os* – (26.11.1904) og *Billeder* i ugebladet *Verdens-Spejlet* (11.12.1904) Endelig bør nævnes et smukt stemningsbillede i *København* (2.12.1904), *Dagbog fra en Rejse – Belvedere* –, ligeledes fra Prag, og Bangs betagelse er tydelig:

Dagen begynder allerede at vige over Floden. Mørket kommer, helt nede over Vandspejlet, som en blaa Skumring – som om nogle aftenlige Sommerskyer var dalet ned fra deres Himmel og vilde glide med deres Flige saa nær ved Jordan ... Men alle Stadens Taarne, de staar endnu mod Dagens klare Lys: Teinkirken, Russerkirken og den hellige Josef – alle, alle Taarne i den gyldne Stad.

Efter nogle uger, dvs. omkring midten af november, rejste Bang så videre til Wien. Selve rejsen og et møde i toget med en ung slotsfrue og en fabrikant fra Wiens fornemme forstad Hietzing skildres i en artikel i *København* (8.12.1904) under overskriften *Dagbog fra en Rejse – En fremmed Verden*. På Wiener Staatsoper overværede han en opførelse af Johann Strauss' *Die Fledermaus* (1874), omtalt sammesteds (27.12.1904) under overskriften *Dagbog fra en Rejse – Glücklich ist* –, et citat fra samme operette. Også et besøg i Prater blev der tid til. På et postkort til Peter Nansen, dateret 1. december 1904, med den trykte tekst: »Wien bei Nacht im Wurstel-Prater« følger Bang til: »Dette kaldes, kære Ven, for 'Wiener Leben'.«⁵⁵ Også i Wien anstiller Bang en sammenligning mellem byen under hans tidligere besøg i 1886 og nu, en sammenligning, der i to artikler (28. og 29.12.1904) henholdsvis med overskriften *Dagbog fra en Rejse – Alt mit Haab* – og *Dagbog fra en Rejse – En hemmelig Tanke* falder ud til det moderne og nu langt mere dynamiske Wiens fordel. 29. december læser vi:

For denne By er mer end genopvaagnet. Den er kaldt til Live igen. Den lever igen – i hver Gade, i hver Smøge, i hver Staddel, som

55 *Herman Bangs Breve* nr. 19041201001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/19041201001>.

hver en Del af et sundt Menneskelegeme lever og gennenstrømmes af Blodet. Og Byen *føler* sit eget Liv. Valsenes glade Stad er ikke mere. Heller ikke Wienerne har i vore Dage saa megen Tid til at danse. (...) Selv »Ringene« ligger nu som et menneskefyldt, selvfølgelig Led i en Millionby, hvor snart to Millioner menneskelige Væsener færdes. Og den har med Aarene forskønnet sig.

Som så ofte under sine rejser led Bang under et vaklende helbred. Der var ebbe i rejsekassen – heller ikke noget ukendt fænomen i forfatterens biografi – og han planlagde hovedkulds at vende tilbage til Danmark. Ikke desto mindre fortsatte han i begyndelsen af december til Budapest og skriver herom i et brev af 4. december 1904 til søsteren Nini Holst, afsendt fra det fornemme Grand Hotel Hungaria. Meget beretter Bang ikke om selve byen: »Byen bliver alt skønnere. Og dens Luft er klar og om Aftenen tændes et Væld af Lamper ... (...) Paa Torsdag tager vi til Bukarest og derfra til Belgrad – maaske til Sofia. Rejser i Europa er jo ikke Rejser. Vi fløj fra Wien til Budapest paa fire Timer – i vanvittig Fart.«⁵⁶

Inden han forlod Ungarn, havde Bang endnu en gang været udsat for et overfald i den københavnske presse. 18. november 1904 havde middagsbladet *Klokken 12* bragt en artikel under overskriften *Kronprinsen redder Herman Bang*, hvori man kunne læse, at forfatteren havde været gæst i den kendte Esterhazy-kælderrestaurant i Wien og var blevet så oprevet af larmen her, at han uden at betale var styrtet op ad trappen og faldet bevidst om på fortovet i samme øjeblik, som den danske kronprins kørte forbi. Kronprinsen genkendte Bang og lod denne, der havde genvundet bevidstheden, køre med sig i sin karet for senere at spise frokost med ham. Episoden var det pure opspind, men den sidste rest af Bangs rejse-lyst gik hermed fløjten. Bestyrtet sendte han 22. november fra Wien et telegram hjem til vennen Christian Houmark med følgende ordlyd: »Hvad har staaet i Klokken 12? Svar Sandhed strax i Telegram og Brev. Halvt sindssyg. Herman.«⁵⁷ Dog med en stædighed, der kan minde om H.C. Andersens, når denne var undervejs, besluttede han alligevel at fortsætte som planlagt til Bukarest. Bevaret er et brev til Houmark fra Budapest af 7. december 1904: »I dette Øjeblik forlader jeg Hotellet [Grand Hotel Hungaria] for med »Orient-Express« at tage til Bukarest. – Vive la joi

56 *Herman Bangs Breve* nr. 190420401. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/190420401>.

57 *Herman Bangs Breve* nr. 1904112201. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/1904112201>.

Hongroise»,⁵⁸ og i brevet til søsteren Nini Holst skriver Herman Bang: »Paa Torsdag tager vi til Bukarest og derfra til Belgrad – maaske til Sofia.« I Rumæniens hovedstad overnattede Bang på det fornemme Grand Hotel du Boulevard, hvorfra han 9. december sendte et postkort hjem til overretssagfører Oluf Heise i København,⁵⁹ men knap nok ankommet her besluttede han at vende hjem, og hjemrejsen skete i ét stræk.

Men ikke desto mindre er det tydeligt, at rejsen til Rumænien har givet Bang vigtige impulser og motiver til den næste roman *De uden Fædreland* –.⁶⁰ I hvert fald kan fortællingen »*Se Juletræet* –« (trykt i juleheftet *Julelys*, december 1905),⁶¹ oversat til tysk med titlen *Der rumänische Weihnachtsbaum* i novellesamlingen *Aus der Mappe. Novellen* (1908)⁶² – ses som en forløber for romanen. Fortællingen foregår i hjemmet hos den tyske gesandt i Bukarest, hvis danskfødte hustru forsøger at bevare sine hjemlige juletraditioner. I hvert fald karakteriserer Bang i sit forord til *Aus der Mappe. Novellen* fortællingen som en skitse, i hvilken han giver udtryk for sin egen følelse af hjemløshed.

Bangs sidste rejse til Wien fandt sted i forbindelse med en oplæsnings-turné i 1908, der succesrigt blev gennemført på tysk, et sprog, som Bang beherskede næsten til fuldkommenhed, og som i første omgang førte ham til Berlin i januar 1908. Derefter fortsatte han via Breslau – »'Breslauer Zeitung's Anmelder fandt ham suveræn i sin Kunst«⁶³ – og herfra til Wien. Her var kritikken ifølge *Wiener Allgemeine Zeitung* mere reserveret.⁶⁴ Nervøs som Bang var før og under enhver optræden, søgte han trøst ved statuen af den myrdede kejserinde Elisabeth, der i sommeren 1907 var blevet indviet i Volksgarten, hvorom han med overskriften *Blade af min Dagbog. Elisabeth af Wittelsbach* skriver i *Bergens Tidende* (29.2.1908).

58 Det Kongelige Bibliotek, NKS, 4685, 4°.

Under rubrikken *Brogede Blade* i *Bergens Tidende* (16.7.1887) omtales enken efter Hans Makart, jf. Herman Bang: *Fru Bertha Makart*, optrykt i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 10, s. 52-56.

59 *Herman Bangs Breve* nr. 190420901. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/190420901>.

60 Se nærmere Stephan Michael Schröder: »Der Fluch Europas. Eine topographistische Lektüre von Bangs *De uden Fædreland*«, i: *Herman-Bang-Studien*, 2008, s. 283-313.

61 Jf. Herman Bang: »*Se Juletræet* –«, i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 10, s. 291-299.

62 *Aus der Mappe. Novellen*. Berlin: Verlag Hans Bondy, 1908.

63 Harry Jacobsen: *Den tragiske Herman Bang*, s. 185.

64 Jf. Harry Jacobsen: *Den tragiske Herman Bang*, s. 185.

Artiklen udkom også på tysk som *Wallfahrt. (Zu Füßen des Denkmals der Kaiserin Elisabeth)* i *Österreichische Rundschau* (april-juni 1908). Alligevel var gensynet med Wien som et kunstnerisk centrum en positiv oplevelse, og igen er det *journalisten* Bang, der skildrer:

Wienerne er en Slægt, der vil læse om alt. Sé deres Kaféer. Disse pragtfulde, uendelige, hvælvede marmorprydede, guldstraalende Kaféer. Paa hver en Plads, paa hvert et Gadehjørne, i hvert et femtende Hus en Kafé. Og hver Kafé et Bibliotek. Et Bibliotek af Aviser. Og over hver Avis en Mand bøjet – en Mand, som vil erfare, om ‘der er Nyt.’ Om noget er ‘sket’. Tusinder og atter Tusinder søger – og fra den tidlige Morgen til den sene Aften – til ‘Kaffehusene’ for at mættes ... mættes med Begivenheder gennem Læsning ... [...] Uden al Tvivl er Wien det højeste og helt gennemarbejdede Udtryk for tysk Kultur. Men for en svindende Kultur, ind over hvilken ‘Rigets’ og Berlins uhyre og formløse Nydannelse skyller – uden Ret eller med Ungdommens Ret. [...] Den er tysk Kulturs gamle Hovedsæde og den er [...] blevet berøvet for Tyskland. [...] Og medens Sydtyskland er gaaet tabt som Wiens materielle og aandelige Opland, strides *fremmede* Folkeslag lige ved Byens Fod Czecker og Kroater og Slavoner fører Kampen for deres med de Yngres Feber og – Budapest pranger, fem Timer fra Wien ved den samme Donau, som de Yngstes stolte Udtryk for Magyarisk Magt ...⁶⁵

Mens Wien/Østrig, Prag/Tjekkoslaviet, Budapest/Ungarn og Bukarest/Rumænien må siges at være – ikke helt ubetydelige – fodnoter i Bangs forfatterskab og biografi, bevæger vi os med Bulgarien endnu længere ud i periferien. Bulgarien optræder ganske enkelt blot én eneste gang i det skønlitterære forfatterskab, nemlig i romanen *Stuk*, hvor den lille bulgarske by Severostotchnij nævnes.⁶⁶ Men derudover kan anføres et udateret brev til Peter Nansen (afsendt fra Prag), som nævner muligheden af, at

65 Herman Bang: *Paa Rejse – Breslau – Wien – Berlin*, 3. del. Det Kongelige Bibliotek, NKS 2353, 4°.

66 Jf. Herman Bang: *Stuk*, i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 2, s. 354. Bang skulle under sit ophold i Prag have »bedt mellemmanden Julius Schiodt om ‘et saare vanskeligt navn’ fra *Asien*« og da have fået foreslået Severostotchnij. Se Paul Nørreslets noter til Det danske Sprog- og Litteraturselskabs 1987-udgave af *Stuk*, s. 295. Det drejer sig om Bangs gymnasiekammerat fra Horsens, Julius Schiøtt (1856-1910), journalist og senere direktør for Zoologisk Have i København.

Bang eventuelt kunne blive *Politikens* korrespondent i Sofia, en mulighed, der dog ikke blev realiseret. Anledningen var den tysk fødte fyrst Alexander 1. (1857-1893) af Bulgariens afsættelse som regent i august 1886 gennem et prussisk statskup, der førte til, at den danske prins Valdemar (18587-1939), søn af Christian 9., kom på tale som dennes efterfølger:

Jeg spørger derfor, om i saa Fald »Politiken«, der først har foreslaaet Europa denne Fyrste, ønsker en Korrespondent i Sofia i Anledning af Regeringstilrædelse o:s:v: Jeg vil paatage mig Reisen, der i hvert Fald er halvveis tilbagelagt fra København at regne. Men jeg gør opmærksom paa, at Spøgen, som var god, ogsaa vilde blive dyr. Jeg fordrer nu, hvor jeg er klogere, alle mine Udgifter betalt – almindeligt beregnede Reiseudgifter, som jeg vedlægger med Hovedregninger – samt allerhøieste Honorar for hver Linie jeg skriver.⁶⁷

Men Bang kunne alligevel ikke, som den myreflittige journalist han var, helt afholde sig fra at berette om bulgarske emner. Det var lykkedes Alexander 1., støttet af det bulgarske militær, at vende tilbage til tronen for en kort tid, men allerede 7. september 1886 måtte han atter abdicere. Herom beretter Bang i fire artikler, den første i *Bergens Tidende* (10.9.1886) under rubrikken *Brogede Blade*, den næste i ugebladet *Nutiden i Billeder og Text* (12.9.1886) under overskriften *Hoffet i Sofia*, den tredje i *Politiken* under overskriften *Bulgariana* og den sidste sammesteds (22.12.1887) under overskriften *Det bulgariske Æventyr*. Alexander 1.s efterfølger på tronen, Ferdinand 1. (1861-1948) af Sachsen-Coburg, præsenteres 3. juli og 11. oktober 1908 i *København* under overskrifterne *Den lille Koburger* – i anledning af hans besøg hos kejser Franz Joseph af Østrig-Ungarn – og *Brevkort fra Sofia*.

Derimod optræder Ungarn flere gange i *De uden Fædreland* – i forbindelse med hovedpersonens nationalitetsproblematik. Også landets hovedstad Budapest, hvor Joáns far har gjort »Tjeneste ved det andet Husarregiment« (*R&n*, 5, s. 251), nævnes bl.a. i forbindelse med en øjenoperation, som Joán gennemgår som barn. Desuden fremhæver denne over for den unge jyske violinvirtuos Jens Lund, at »Fruerne i Budapest er skønne« (*R&n*, 5, s. 353). Den danske Fru Jespersen kender ikke andet til Ungarn

67 Herman Bangs brev til Peter Nansen er af 10.9.1886, se *Herman Bangs Breve* nr. 18860910001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860910001>.

end den ungarske forfatter Maurus, dvs. Mór Jókai (1825-1904), og den ungarske folkedans Czárdás, som hun »saa dem danse i Sommervejen i Kolding« (*R&n*, 5, s. 419). I *Fædra* udbreder Grev von Schönaich sig om »Ungarns hele Skønhed med de vide Stepper og de store Floder. [...] Donaus stille Gliden, Skovens Suk paa Siebenbürgens⁶⁸ Bjerge, Aftenklokkers Lyd over Steppens Vidder ...«. En ungarsk komtesse, den smukke Clara Zichy – hun hører til romanens eksotiske indslag – der »sad med sine blanke Ungarøine«, nævnes, hendes dansefærdigheder beundres og hendes nationalitet gentages endnu en gang: »Er hun ikke Ungarinde? [...] – Ja, hun er Ungarinde – hun er meget smuk« (*R&n*, 2, s. 70; 139; 141). Derudover omtales den ungarske tokayer-vin både her og i *Det graa Hus*: »Det var en ældgammel Vin, af hvilken Huset havde ejet atten Flasker« (*R&n*, 4, s. 248).

Ungarske sigøjnere, der i 1864 er kommet med de østrigske soldater til Danmark, musicerer i *Fædra*:

Hvor det var smukt – [...] det var Zigeunerne som spillede. [...] Violinerne sang. Hvor var det længselsfuldt – hvor var det smukt ... Det lød saa klagende, saa dæmpet, mildt ... saa steg det, og steg det og klang. [...] Hvor Tonerne slyngedes sammen – – hvor de jubede op – aa – man fik bankende Blod. Saa vildt det lød – – – Indtil det igen klang saa sørgmodig mildt ... (*R&n*, 2, s. 55f.).

Under et rendezvous mellem den østrigske officer von Schönaich og Ellen hører de først sigøjneren Guyla spille: »Hun lænede stille Hovedet til hans Bryst; de hørte kun en enkelt Violin. – Det er Guyla, der spiller« (*R&n*, 2, s. 71). Endelig nævnes i *Mikaël* den ungarske maler Mihály von Munkácsy (1844-1900) og et af hans udstillede malerier, »Kristus for Pilatus« (*R&n*, 5, s. 195).

Allerede 11. juli 1880 trykkes en kronik, *Zigeunerliv*, af Bang i *Nationaltidende*, der er et tydeligt udtryk for hans fascination af de omkringflakkende sigøjnere: Scenen er »Bakken« med »Raab, Støi, Skrig, man kalder Sang, Trompetlyd, Udraaberskrig og Trommer.«⁶⁹ Her befinder sig også Circus Wulff, hvis eneste artist – tekstens sentimentalt-eksotiske indslag – er en »stakkels russisk Dreng«, der

68 Siebenbürgen, også kendt som Transsylvanien, var frem til 1919 en del af Ungarn og derefter en del af Rumænien.

69 Herman Bang: *Zigeunerliv*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 1, s. 293.

sover med Hovedet paa sin Arm ... De sove alle, disse hjemløse Zigeunere. Føgne sammen af Stormen ere de, føgne sammen fra alle Verdens Kanter. Musefældedrengene fra Bøhmen; de kunde ikke faa Føden hjemme, Bjergene vare golde, der var intet Brød. Saa gik de i Sold hos en Fører, bort fra deres Bjerger, fra deres Forældre til fremmede Mennesker, som tale andre Sprog og have andre Skikke. Og Nød maatte de lide [...]. Mange af dem kjende kun Retten af Navn, og Verden kalder dem lastefulde, Himlen gav dem ingen Præster; Samvittigheden er deres eneste Præst [...]. Saaledes ere de, disse hjemløse Zigeunere, som her sove de Retfærdiges trygge Søvn!⁷⁰

Og ligeledes i *Nationaltidende* (2.3.1884) kommenterer Bang under overskriften *Erindringer* en kvindes sang og en lyttende skuespiller: »Men over ham, der lyttede, og hende, der sang, hvilede en egen brudt og zigeuneragtig Poesi.«⁷¹

Derudover rapporterer Bang også om Ungarn til *Politikens* læsere under sit første ophold i Wien. Således kunne de 28. marts 1886 under overskriften *Farsoten breder sig* læse om Pest [bydel af Ungarns hovedstad] som skueplads for skuddramaer, og 21. september og 4. oktober 1886 under overskriften *Koleraen* orientere sig om en henholdsvis truende og allerede eksisterende koleraepidemi sammesteds. Under overskriften *Fra Wien og Pest* beretter Bang 27. december 1886 om en ungarsk studerendes selvmord i Wien og om et mord og efterfølgende selvmord i Pest.

Men *Politikens* læsere orienteres også om storpolitiske emner. Således behandles 30. juli 1886, 14. oktober 1886 og 27. juni 1887 henholdsvis under overskrifterne *Kiv*, *Tizsas Erklæringer* og *Ungarske Valg* spændingerne mellem Ungarn og Østrig i dobbeltmonarkiet, den ungarske ministerpræsidents [István Tisza (1861-1918)] diplomatiske erklæringer om Østrig-Ungarns suverænitet over for Rusland og Tyskland og om netop afholdte valg i Ungarn. Endelig omtaler Bang under overskriften *Leg med Ilden i København* (28.9.1905) ungarernes voksende krav om selvstændighed i forhold til Østrig.

Bang besøgte Ungarn en enkelt gang, men aldrig Bulgarien og næppe Serbien, der kun sjældent dukker op i forfatterskabet. Ganske vist skriver

⁷⁰ Ibid. s. 296.

⁷¹ Herman Bang: *Erindringer*, i: *Vekslede Themaer*, bd. 3, s. 1299.

han i sit brev af 4. december 1904 fra Budapest til søsteren Nini Holst (se ovenfor), at han planlægger at rejse videre til Belgrad, men herfra haves ingen korrespondance. I forbindelse med *Fædras* illustre selskabelighed kommer dog en smuk »Fyrstinde af Serbien« (*R&n*, 2, s. 84) kørende i en elegant firhjulet vogn, og i *De uden Fædreland* – optræder »den serbiske Kartoffelskrællerske« (*R&n*, 5, s. 255). Gamle Hanna, Joáns gamle danske barnepige, taler til ham på dansk, men anvender også »fremmede Brokker, blandede Serbisk og Ungarsk og Rumænsk og Ruthenisk fra Vaskeskælderens Skændsmaal« (*R&n*, 5, s. 269).

Bangs interesse for den politiske udvikling på Balkan foranledigede ham til flere artikler i *København* om serbiske forhold. 12. juli 1906 beretter han under overskriften *Serbisk* om genoprettelsen af den afbrudte diplomatiske forbindelse mellem Serbien under kong Peter 1.s (1844-1921) regentskab og England. 18. februar 1909 skriver han under overskriften *Den femtende April* om Østrig-Ungarns forventede angreb på Serbien på denne dato, som begyndelsen til et »slavisk Rige for Habsburgerne efter det tyske Riges Mønster«, 26. februar og 18. marts beretter han om udstationeringen af østrig-ungarske tropper langs grænsen til Serbien, og endnu 4. marts og 2. april kommenteres striden mellem Serbien og Østrig-Ungarn og en mulig forhandlingsløsning. Endelig beretter Bang 28. marts 1909 i artiklen *Styrtet* om den serbiske kronprins Georg (1887-1972), der er styrtet med sin hest, og om Serbien, der bøjer sig og udskyder krigen med Østrig-Ungarn. Endelig portrætteres i *Verdens-Spejlet* (11.4.1909) under overskriften *Georg af Serbien* dennes afsættelse som kronprins til fordel for sin yngre bror Alexander (1888-1934).

Bang besøgte som allerede anført næppe Serbien, og det samme gælder med sikkerhed Bosnien-Herzegovina, Montenegro, Makedonien, Kroatien og Albanien. Hans interesse for disse landområder finder heller ikke nedslag i det skønlitterære forfatterskab, men til gengæld i hans journalistik.⁷² I *Jule-Kalender 1888* finder vi under overskriften *Markise Strozzi* et portræt af den kroatisk skuespillerinde Marija Ružička-Strozzi (1850-1929)⁷³ og i *Verdens-Spejlet* (19.2.1905) under rubrikken *Billeder* ligeledes en omtale af samme skuespillerinde samt et portræt af den kroatisk

72 Dog er en skønlitterær skitse på et enkelt udateret ark bevaret med titlen *Prinsessen af Montenegro*. Det Kongelige Bibliotek, NKS, 2906, 4°.

73 Marija Ružička-Strozzi omtales i øvrigt også i artiklen *Dagbog fra en Rejse – Czeckisk Selskab* (i *København* 25.11.1904).

skuespiller og instruktør Pán Iwo de Lonja, der muligvis er identisk med Ivo Raić Lojnski (1881-1931) fra teatret i Zagreb:

Han er Skuespiller fra Teatret i Agram [det østrigske navn for Zagreb], Teatret i Kroatien. Grevinde Strozzi spiller der – har De aldrig hørt hendes Navn? – Jo, jeg har endogsaa sét hende – som Julia i »Romeo og Julia«. Hun er en af de største Skuespillerinder, der lever ... – Det er hun, og hun spillede i Agram Julia med Hr. de Lonja. Han gjorde saa megen Lykke som Romeo, at han kom fra Agram til Prag og spillede sin Romeo paa kroatisk – som Gæst.

Interessen for de mindre landområder på Balkan er dog overvejende af politisk art. En tidlig artikel i *Politiken* (10.5.1887), der inddrager den ungarske premierminister Kálman ell. Koloman Tisza (1830-1902), med overskriften *Bismarck kontra Koloman Tisza* handler således om beslutningen på Berlinkongressen i 1878 om at stille Bosnien og Herzegovina under østrig-ungarsk forvaltning. I *København* (26.2.1903) kommenterer Bang i artiklen *Forvirring* Albaniens og Makedoniens rolle som marionetter i en krise, der udspilles mellem Rusland og Østrig-Ungarn på den ene side og Frankrig og England på den anden. To senere artikler ligeledes i *København* (7. og 13.10.1908) handler under overskrifterne *En Haandskrivelse* og *Uden Forlov* om den formelle indlemmelse af Bosnien og Herzegovina i dobbeltmonarkiet, hvilket udløste en international krise. Som et resultat heraf opstillede Montenegro kanoner ved den østrig-ungarske grænse, hvorom Bang ligeledes beretter i *København* (26.11.1908) i artiklen *Kanoner*.

Ovenstående gør ikke krav på at være et komplet inventarium over Herman Bangs beskæftigelse med Sydøsteuropa, men udgør dog betydelige brudstykker af et mønster. Og dette mønster viser, at Bang – naturligvis af selvbiografiske årsager – frem for alt fokuserer på de to byer, Wien og Prag, hvor han opholdt sig henholdsvis fra marts til juli 1886 og fra juli 1886 til sensommeren 1887. Han besøgte igen disse to byer samt Budapest og Bukarest i 1904 – og Wien endnu en gang i 1908. Han har åbenbart ikke været fristet – måske pga. politiforbud – til at foretage afstikkere til andre byer i området, f.eks. Brno, Bratislava, Ljubljana eller Zagreb. Men generelt er der ingen tvivl om, at Bang følte sig draget mod de sydøsteuropæiske storbyer. Man skal dog ikke søge efter eller forvente ægte lokalkolorit, når byer som f.eks. Budapest eller Bukarest omtales – undtagelsen er naturligvis igen Wien og Prag – og det samme gælder naturskildringer, der aldrig har været Bangs stærke side og, i hvert fald

når det gælder Sydøsteuropa, kun sjældent hæver sig over det klichéagtige; han har snarere anvendt de geografiske lokaliteter som internationale *kulisser*. Fascinationen af det sydøsteuropæiske aristokrati og forskellige fyrstehuse taler derimod et tydeligt sprog, hvilket kommer til udtryk både i det skønlitterære forfatterskab og i journalistikken. Mens Herman Bang er en mesterlig skildrer af København og den danske provins, er det især, når han beskriver Prag, at han viser, hvilken kunstner han kan være, og selv her er det oftere journalisten end den store impressionistiske forfatter, der manifesterer sig.

Litteratur

Primærlitteratur⁷⁴

- Bang, Herman: *Sommerdag*, i: *Værker i Mindeudgave*, 1-6, bd. 6. København: Gyldendalske Boghandel, 1921, s. 21-22.
- Bang, Herman: *Sulkowsky-Theatret*, i: *Værker i Mindeudgave*, 1-6, bd. 6. København: Gyldendalske Boghandel, 1921, s. 263-278.
- Bang, Herman: *Charlotte Wolter*, i: *Værker i Mindeudgave*, 1-6, bd. 6. København: Gyldendalske Boghandel, 1921, s. 279-301.
- Bang, Herman: *Josef Kainz*, i: *Værker i Mindeudgave*, 1-6, bd. 6. København: Gyldendalske Boghandel, 1921, s. 323-364.
- Bang, Herman: *Stuk*, tekstudgivelse, efterskrift og noter af Paul Nørreslet. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab og Borgen, 1987.
- Bang, Herman: *Zigeunerliv*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 1, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 292-297.
- Bang, Herman: *Rue de Venise, numéro vingt-six*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 1, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 345-351.
- Bang, Herman: *Paa en Fæstning*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 2, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 667-671.
- Bang, Herman: *En Gjest fra "Burg". (Josefine Vessely som Dora)*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 2, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 678-682.
- Bang, Herman: *Dramaturgiske Pennetegninger. Carl Wulff*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 3, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 1002-1006.

⁷⁴ Der henvises til René Herrings bibliografi for de artikler af Bang, der ikke findes optrykt i bogform.

- Bang, Herman: *Josephine Gallmeyer*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 3, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 1288-1292.
- Bang, Herman: *Erindringer*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 3, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 1297-1300.
- Bang, Herman: *Teatre her og – andetsteds*, i: *Dramaturgiske Pennetegninger. Herman Bang som teateressayist. En antologi*, udgivet og kommenteret af Knud Arne Jürgensen. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2007, s. 270-273.
- Bang, Herman: *Josef Kainz –*, i: *Dramaturgiske Pennetegninger. Herman Bang som teateressayist. En antologi*, udgivet og kommenteret af Knud Arne Jürgensen. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2007, s. 319-321.
- Bang, Herman: *Romaner og noveller 1-10*, redigeret af Jesper Gehlert Nielsen og Jørgen Hunosøe. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og People's Press, 2008-10.
- Bang, Herman: *Ferie*, i: *Ti Aar*, tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal, 2013, s. 65-82.
- Bang, Herman: *Udvist af Tyskland*, i: *Ti Aar*, tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal, 2013, s. 119-134.
- Bang, Herman: *En Juleaften i det Fremmede*, i: *Ti Aar*, tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal, 2013, s. 145-163.
- Bang, Herman: *Den gyldne Stad*, i: *Ti Aar*, tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal, 2013, s. 165-182.
- Herman Bangs Breve*, redigeret af Gert Posselt. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, online siden 2015: <http://www.bangsbreve.dk>.

Øvrig litteratur

- Frölich, František: »Herman Bang under opsyn i Prag«, i: *Weekendavisen. Berlingske Aften*, 19.11.1976.
- Gammelgaard, Karen: »Dansk-tjekkisk bibliografi«, i: *Arbejdsrapporter* 4-5 (1988), Slavisk Institut, Aarhus Universitet, s. 26-27.
- Greene-Gantzberg, Vivian: *Herman Bang og det fremmede*. København: Gyldendal, 1992.
- Herring, René: *Herman Bangs forfatterskab. En annoteret bibliografi*, udarbejdet af René Herring, under medvirken af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Syddansk Universitetsforlag, 2018.
- Hertz, Henrik: *Fra en Udenlandsreise. Skitser af et Ophold i Tydskland, Schveits og Nord-Italien*. København: C.A. Reitzel, 1863.

- Jacobsen, Harry: *Herman Bang. Resignationens digter*. København: H. Hagerup, 1957.
- Jacobsen, Harry: *Den tragiske Herman Bang*. København: H. Hagerup, 1966.
- Jepsen, Harald: »Herman Bang i Prag«, i: *Danske Studier*, 1993, s. 116-124.
- Lauterbach, Ulrich: *Herman Bang. Studien zum dänischen Impressionismus*. Breslau: Maruschke & Behrendt Verlag, 1937.
- Oehlenschläger, Adam: *Erindringer*, 1-4. København: Andr. Fred. Høsts Forlag, 1850-1851.
- Rahbek, K.L.: *Erindringer af mit Liv*, 1-5. København: Jens Hostrup Schultz, 1824-1829.
- Rossel, Sven Hakon: »Das Österreichbild in der dänischen Literatur – Streifzüge«, i: *Verschränkung der Kulturen. Der Sprach- und Literaturtausch zwischen Skandinavien und den deutschsprachigen Ländern*, redigeret af Oscar Bandle m.fl. Tübingen og Basel: A. Francke Verlag, 2004, s. 535-553.
- Rossel, Sven Hakon: »*Reisen ist Leben, dann wird das Leben reich und lebendig*« – *Der dänische Dichter Hans Christian Andersen und Österreich*. Wien: Edition Praesens, 2004.
- Rossel, Sven Hakon: »Tre digtere besøger Wien. Knud Lyne Rahbek, Henrik Hertz og H. C. Andersen«, i: *Tænkesedler. 20 fortællinger af fædrelandets litteraturhistorie*, redigeret af Henrik Blicher m.fl. København: C.A. Reitzels Forlag, 2007, s. 137-150.
- Samlinger til Schack Staffeldts Levnet, fornemmelig af Digterens efterladte Haandskrifter. Med et biographisk Udkast af C. Molbech*, 1-2, redigeret af F.L. Liebenberg. København: Samfundet til den danske Literaturs Fremme, 1847-1851.
- Schröder, Stephan Michael: »Der Fluch Europas. Eine topographistische Lektüre von Bangs *De uden Fædreland* –«, i: *Herman-Bang-Studien. Neue Texte – neue Kontexte*, redigeret af Annegret Heitmann og Stephan Michael Schröder. München: Herbert Utz Verlag, 2008, s. 283-313.
- Willumsen, Dorrit. *Bang. En roman om Herman Bang*. København: Gyldendal, 1996.

Appendiks

I det følgende anføres i kronologisk rækkefølge et antal oversættelser af Herman Bangs værker til henholdsvis bulgarsk, rumænsk og ungarsk. Under overskriften 'Østrig' er kun oversættelser til tysk medtaget, der (også) anfører et østrigsk trykkested.

Bulgarien⁷⁵

Безнадеждни поколения. Пловдив: книж. Отец Паисий 1909. *Beznadeždni pokolenija*. Plovdiv: Boghandelen Otec Paisij, 1909. Originaltitel: *Haabløse Slægter*.

75 Kilde: Mag. Alexander Sitzmann (Universität Wien), som hermed takkes.

- Елна; Франц Пандер. Разкази. София: книж. Д. Голов [София: Придворна печ.] 1918 (= Малка мозайка 1). *Elna; Franc Pander. Razkazi*. Sofija: Boghandelen D. Golov, 1918. Originaltitel: *Elna. Frans Pander*. Serietitel: Malka mojezka, 1.
- Елна; Франц Пандер. Разкази. София: Гутенберг 1919 (= Модерна библиотека 178-179). *Elna; Franc Pander. Razkazi*. Sofija: Gutenberg, 1919. Originaltitel: *Ellen Urne, Frans Pander*. Serietitel: Moderna biblioteka, 178-179.
- Четирите дяволи. Повест. София: Хемус 1919 (= Универсална библиотека Хемус 42). *Četirite djavoli, Povest*. Sofija: Hemus, 1919. Originaltitel: *Les quatre Diables* (senere optrykt med titlen *De fire Djævle*). Serietitel: Universalna biblioteka Hemus, 42.
- Тайнствени разкази. София: Победа [Меркур] 1920 (= Библиотека Северни писатели 1). *Tajnstveni razkazi*. Sofija: Pobeda [Merkur], 1920. Originaltitel: Uddrag (?) af *Excentriske Noveller*. Serietitel: Biblioteka Severni pisатели, 1.
- Безнадеждни поколения. Роман. Пловдив: книж. Отец Паисий 1920 (= Всеобща библиотека Просвета 2). *Beznadeždni pokolenija. Roman*. Plovdiv: Boghandelen Otec Paisij, 1920. Originaltitel: *Haabløse Slægter*. Serietitel: Vseobšta biblioteka Prosveta, 2.
- Сред пътя. София: Георги Д. Юруков [Едисон] 1924 (= Мозайка от знаменити съвременни романи 15,2). *Sred pătja*. Sofija: Georgi D. Jurukov [Edison], 1924. Originaltitel: *Ved Vejen*. Serietitel: Mozajka ot znameniti sävremenni romani, 15, 2.
- Михаел. Роман. София: Ив. Г. Игнатов и синове 1929 (= Бисери от знаменити романи на всемирната литература). *Mihael. Roman*. Sofija: Iv. G. Ignatov og Sønner, 1929. Originaltitel: *Mikaël*. Serietitel: Biseri ot znameniti romani na vsemirnata literatura.
- Тине. София: Георги Д. Юруков [Съгласие] 1930 (=Мозайка от знаменити романи 12,2). *Tine*. Sofija: Georgi D. Jurukov [Säglasie], 1930. Originaltitel: *Tine*. Serietitel: Mozajka ot znameniti romani, 12, 2.
- Сивата къща. Роман. София: [Венера] 1937 (= Библиотека Златни зърна 1,7). *Sivata kăšta. Roman*. Sofija: [Venera], 1937. Originaltitel: *Det graa Hus*. Serietitel: Biblioteka Zlatni zărna 1, 7.

Rumænien⁷⁶

- Cel mai tare*. Bucureşti, 1926. Originaltitel: *Stærkest*. Serietitel: Lectura: floarea literaturilor străine, 54.
- Fratelli Bedini*. Bucureşti, 1926. Originaltitel: *Fratelli Bedini*.
- Cei patru draci. Roman pasional*, Bucureşti, 1928. Originaltitel: *Les quatre Diables/De fire Djævle*. Serietitel: Lectura: floarea literaturilor străine, 150.
- Tine. La calea ferată*. Eminescu: Bucureşti, 1976. Originaltitel: *Tine*. Serietitel: Romanul de dragoste.

76 Kilde: Prof. Dr. Sanda Tomescu Baciu (Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca), som hermed takkes.

Domnișoara Ida Brandt. București, 1988. Originaltitel: *Ludvigsbakke*.

Den Tjekkiske Republik⁷⁷

Čtyři d'ábli a jiné novely. Praha: Šimáček, 1896. Originaltitel: *Les quatre Diables/De fire Djævle*.

Beznadějní. Praha: Politika, 1906. Originaltitel: *Haabløse Slægter*.

Šedý dům. Praha. K.St. Sokol, 1908. Originaltitel: *Det graa Hus*.

Její Výsost. Praha: Hynek, 1911. Originaltitel: *Hendes Højhed/Son Altesse*.

Iréna Holmová. Praha: Vilímek, 1911-12. Originaltitel: *Irene Holm*. Serietitel: Tisíc nejkrásnějších novel, 14.

U cesty. Praha: Pokrok, 1912. Originaltitel: *Ved Vejen*.

Ludvikov. Praha: Topič, 1918. Originaltitel: *Ludvigsbakke*.

Michael. Praha-Smíchov: A. Dyk, 1919. Originaltitel: *Mikaël*.

Týna. Praha: Nová síla, 1919. Originaltitel: *Tine*.

Tina. Praha: Československé podniky tiskařské a vydavatelské, 1920. Originaltitel: *Tine*.

Letní den. Praha: Presto, 1920. Originaltitel: *Sommerdag* (digt).

Dny. Praha: Presto, 1920. Originaltitel: *Den Dag* (digt).

Vlasti. Praha: Presto, 1920. Originaltitel: *Fædreland* – (digt).

Slečna Kaja. Praha: Otto, 1921. Originaltitel: *Frøken Caja*.

Beznadějní pokolení. Praha: Průlom, 1927. Originaltitel: *Haabløse Slægter*.

U cesty. Praha: Odeon, 1977. Originaltitel: *Ved Vejen*.

Ungarn⁷⁸

A fehér ház. Budapest: Nyugat, 1911. Originaltitel: *Det hvide Hus*.

Élet és halál. Budapest: Athenaeum, 1911. Originaltitel: *Liv og Død*.

Élet és halál. Budapest: Tolnai, 1925. Originaltitel: *Liv og Død*. Serietitel: Tolnai regénytára, 44.

Őfelsége. Budapest: Lampel, 1913. Originaltitel: *Hendes Højhed/Son Altesse*.

A pincér: két novella. A pincér, Charlot Dupont. Békéscsaba: Tevan, 1917. Originaltitel: *Franz Pander, Charlot Dupont*.

A négy ördög. Békéscsaba: Tevan, 1918. Originaltitel: *Les quatre Diables/De fire Djævle*.

A négy ördög: regény az artista világból. A négy ördög, Otto Henrik, Fratelli Bedini, A rózsáskörmű pincér. Budapest: Dick, 1918. Originaltitel: *Les quatre Diables/De fire Djævle, Otto Heinrich, Fratelli Bedini, Franz Pander*.

Úton. Regény. Budapest: Légrády, 1918. Originaltitel: *Ved Vejen*.

Reményvesztett nemzedék. Budapest: Révai, 1928. Originaltitel: *Haabløse Slægter*.

77 Kilde: Prof. Dr. Martin Humpál (Univerzita Karlova, Praha), som hermed takkes. Se også Karen Gammelgaards artikel i bibliografien.

78 Kilde: Annamária Balázs, MA (Universitát Wien), som hermed takkes.

Østrig

Armut. Wien: 1911. *Arbeiter-Zeitung*. 23. Jahr., Nr. 239, 31.8.1911. Originaltitel: *Armod*.

Die Vaterlandslosen. Roman: Berlin og Wien: S. Fischer, 1917(-18). Originaltitel: *De uden Fædreland* –.

Eine Erzählung vom Glück. Wien og Leipzig, 1922. Originaltitel: *En Fortælling om Lykken*, i: *Liv og Død*, 1899.